

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

دوره ۱۷، شماره ۲ (پیاپی ۳۳)، صفحات: ۵۲-۳

مقاله علمی پژوهشی

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی فرهنگی خواجه تاج‌الدین در محله مسجد آقابزرگ کاشان

رضا شجری*

الهام عربشاهی کاشی**

عباسعلی فراحتی***

چکیده

کاشان از مهم‌ترین شهرهای تاریخی و فرهنگی ایران با آثار ارزشمند فرهنگی و بناهای مهم مذهبی فراوان است که برخی آن‌ها در حال حاضر از بین رفته و اثری از آن‌ها در دست نیست. مجموعه تاریخی و فرهنگی خواجه تاج‌الدین از بناهای بسیار مهم کاشان در جوار مسجد آقابزرگ بوده که آثار اولیه آن مربوط به دوران سلجوقی است در حالی که سقف‌های آن به دوره ایلخانان تعلق دارد. این مجموعه شامل مسجد، مدرسه، مناره، آب‌انبار، خانقاه، حمام، گذر، زورخانه، کاروان‌سرا و بقعه‌ای بوده که اکنون تنها دو گنبد آجری قرینه یک‌دیگر و بخش‌های کوچک دیگری از آن باقی مانده است. خواجه تاج‌الدین شیروانی و دو برادرش، خواجه عمادالدین محمود و خواجه زین‌الدین، از چهره‌های معتبر دوران آق‌قویونلو در قرن نهم، بناهای مهمی مانند این بقعه و مسجد میرعماد و... را در کاشان ساخته یا بازسازی کرده‌اند. بقعه خواجه تاج‌الدین قرن‌ها در شمار یکی از پایگاه‌های علمی فرهنگی در پرورش علما و دانشمندان اسلامی نقش مهمی داشته است. این پژوهش کوشیده است با روش تفسیری تاریخی و با استناد به پژوهش‌ها و مطالعات میدانی و رجوع به اسناد و مدارک و نیز قرائن تاریخی، به بررسی این مجموعه به‌عنوان بخشی از پیشینه غنی فرهنگی کاشان در دوران گذشته بپردازد، زیرا درباره آن، اطلاعات چندانی وجود ندارد؛ در حالی که نه تنها از حیث قدمت بلکه از نظر شهرت و اعتبار نیز در عصر خود، بسیار اهمیت داشته است. نتایج نشان می‌دهد که این مجموعه تاریخی با قدمتی نزدیک به هفت صد سال دربرگیرنده زیارتگاه، مدرسه علمیه، آب‌انبار، خانقاه، حمام، گذر و... بوده است و در دوره‌های مختلف بازسازی شده و مشخصات معماری عصر ایلخانی، صفوی و قاجار را در آن می‌توان دید. هم‌چنین اشعار و آثار نقاشی و خطاطی و سنگ‌نوشته‌های آن نیز از ارزش تاریخی و فرهنگی ویژه‌ای برخوردار است. در مجموع، این پژوهش کوشیده است تا بخشی از تاریخ کهن کاشان را احیا کند.

کلیدواژه‌ها: تاریخ کاشان، محله مسجد آقابزرگ، مجموعه خواجه تاج‌الدین، مدارس علمیه، موقوفات.

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران (نویسنده مسئول)،
rshajari@yahoo.co.uk

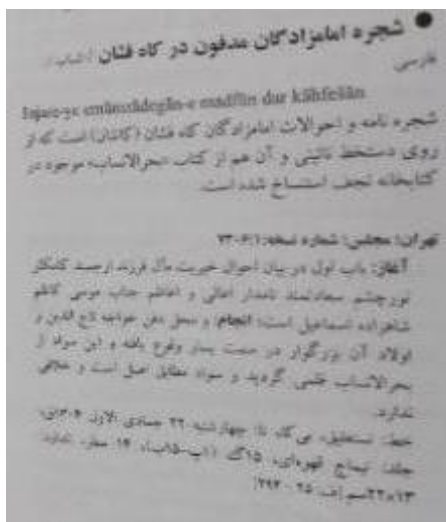
** دکترای زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کاشان (مدرس حوزه و دانشگاه)، گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کاشان،
e.arabshahi@yahoo.com

*** دانشیار گروه قرآن و حدیث دانشگاه کاشان، کاشان، ایران، farahati@yahoo.kashanu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۲

۱. مقدمه

کاشان^۱ با پیشینه غنی فرهنگی تاریخی و تمدنی هفت‌هزارساله، نقش سترگی در توسعه فکری، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی ایران دارد. آثار باشکوه تاریخی و فرهنگی این شهر هم‌چون تپه‌های سیلک، باغ تاریخی فین، آتشکده‌ها و بناهای تاریخی و نیز علما و دانشمندان برخاسته از آن مانند غیاث‌الدین جمشید کاشانی، کمال‌الملک، محتشم کاشانی و بزرگانی از خاندان فیض، نراقی، نطنزی گواهی بر این ادعاست. قدمت مجموعه خواجه تاج‌الدین براساس کتیبه نصب‌شده از سوی اداره میراث فرهنگی جلوی در مجموعه، به عصر سلجوقی و ایلخانی (مغول) مربوط می‌شود و با توجه به شجره امام‌زادگان مدفون در این بقعه به استناد نسخه مجلس با شماره ۷۳۰۶/۱ که از روی دست‌خط نائینی و آن‌هم از کتاب بحر الانساب موجود در کتاب‌خانه نجف استنساخ شده، قدمت بنای نخستین این مکان را می‌توان به قرون اولیه هجری مربوط دانست؛ هرچند آثاری از مشخصات معماری قرون اولیه در بنا دیده نمی‌شود.

تصویر ۱: صفحه اول نسخه از کتابخانه مجلس شورای اسلامی و اطلاعات کتاب‌شناسی نسخه مجلس

اما با توجه به این‌که، منابع و مستندات مکتوب چندانی درباره قدمت این مجموعه باقی نمانده و برخی منابع هم در شمار منابع معتبر و دست‌اول نیست، نگارندگان ناگزیر، به همین مقدار اندک از

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی- فرهنگی خواجه تاج الدین...، رضا شجری و همکاران

10.22052/KASHAN.2025.255438.1124

مستندات بسنده کرده و کوشیده‌اند با انجام تحقیقات میدانی و استفاده از اسناد شفاهی^۲ - اسنادی که سینه‌به‌سینه از گذشته تاکنون نقل شده است - و استفاده از نظر کارشناسان میراث فرهنگی از جمله تجربه‌ترین معمار سنتی کاشان، استاد حلی، قدمت مجموعه را تعیین و تأیید کنند. این مجموعه قرن‌ها در شمار یک پایگاه علمی و فرهنگی بوده است و هم‌اکنون نیز به‌عنوان یک مجموعه توریستی در کنار مجموعه تاریخی فرهنگی محمد صالح‌بیک^۳ و مسجد آقابزرگ فعالیت داشته و در حال حاضر، شماری از اجزای آن از جمله بقعه مبارکه، حمام و آب‌انبار باقی مانده و سایر اجزای آن بر اثر گذر زمان و وقوع برخی بلایای طبیعی مانند زلزله سال ۱۱۹۲ق از بین رفته است. موقعیت جغرافیایی و نیز فضای خاص فرهنگی مذهبی حاکم بر شهر سبب شده است مردمان آن به ساخت ابنیه مذهبی و فرهنگی اهتمام ویژه‌ای بورزند؛ چنان‌که کاشان از عصر سلجوقی در زمینه ساخت مدارس و انجام فعالیت‌های فرهنگی، شهرت فراوانی داشته است. اما متأسفانه به‌جز ویرانگری‌های مربوط به دو دهه نخست هجری، حمله ملک سلجوق در سال ۵۳۲، حمله مغولان در قرن هفتم همراه با تخریب مدارس و سوزاندن کتاب‌ها و وقوع بلایای طبیعی مانند زلزله‌های قرن ۱۰ و ۱۱، می‌توان گفت که بیش‌تر ابنیه تاریخی و فرهنگی به‌طور کلی ویران شده یا فقط بخش‌هایی از آن‌ها باقی مانده است (برای توضیح بیش‌تر ر.ک: راوندی قاسانی، ۱۳۳۴ش: ۲۳۱؛ پهلوان‌زاده، ۱۳۹۱: ۶۶؛ زرگری، ۱۳۸۸: ۴۹-۵۰؛ روح‌الامینی، ۱۳۸۴: ۱۴۶، میرمحمدصادق، ۱۳۸۴: ۸۸-۱۱۵؛ صادقی، ۱۳۸۶: ۱۱۶-۱۱۷).

از دوره صفویه با انتقال پایتخت به اصفهان، بالتبع کاشان هم رونق بیش‌تری یافت و عمارت‌های زیادی در آن ساخته شد. این اهمیت در دوره قاجار بیش‌تر به‌دلیل نفوذ برخی سیاستمداران و هنرمندان کاشان در دربار ادامه داشت، به‌طوری‌که بناهای قاجاری هنوز استواری و زیبایی خویش را حفظ کرده است و هر سال بسیاری از گردشگران داخلی و خارجی از آن‌ها بازدید می‌کنند. در واقع در این شهر، بناهای تاریخی فراوانی با کارکرد علمی و مذهبی در سده‌های گذشته ساخته شده که همگی کانون پرورش علمای بزرگ اسلامی بوده است. وجود مدارس فراوان در کاشان نشان می‌دهد که این شهر به ساخت مدارس اهتمام ویژه‌ای داشته است و بنابر روایت راوندی صاحب راحة الصدور، برخی وزراء، دبیران، مستوفیان و حاجبان پادشاهان بزرگ سلجوقی یا صاحب‌منصبان سلجوقی همانند انوشیروان بن خالد بن محمد کاشانی و سید ابوالرضا حسنی راوندی (صاحب دیوان اشعار راوندی و مفتخر به داشتن چهار مدرسه) از مردم کاشان یا تربیت‌یافتگان آن سامان بودند (برای توضیح بیش‌تر

ر.ک: صاحبی نخجوانی، ۱۳۵۷: ۳۰۱؛ نراقی، ۱۳۶۵: ۵۴). بنابراین پیشینه غنی فرهنگی کاشان نشان می‌دهد که مدارس علمیه فراوانی داشته است که متأسفانه برخی آن‌ها به مرور زمان، بر اثر حوادث طبیعی یا ایجاد مستحذات امروزی از بین رفته‌اند. چنان‌که رازی در *التقص* آورده است: «...و کاشان بحمدلله والمنه، منور و مشهور بوده و همیشه هست به زینت اسلام و نور شریعت و قواعد آن. از مسجدجامع و دیگر مساجد با آلت و عدت و مدارس بزرگ چون صفویه، مجدیه و عزیزیه و...» (رازی، ۱۳۳۱: ۱۶۹). هم‌چنین از آثار مهم ابوطاهر صفی‌الدین اسماعیل کاشی، از کارگزاران خواجه نظام‌الملک، مدرسه صفویه کاشان محل درس و بحث و موعظه سید ابوالرضای راوندی بوده که به گفته نویسندگان عصر وی از همه مدارس روی زمین بزرگ‌تر و عالی‌تر بوده است (نراقی، ۱۳۶۵: ۵۶؛ نیز ر.ک: همان: ۵۸-۶۱؛ سادات‌بیدگلی، ۱۳۹۵: ۳۵-۴۶). مدارس مانند شرفیه، صفیه (صفویه)، معینیه، مجدیه، عزیزیه، دارالسیاده غازانیه، سید لطیف (مدرسه خان)، فتحانیه، عمادیه، **خواجه تاج‌الدین**، حسینیه، امام‌زاده حبیب‌بن موسی کاظم (ع)، سعید، مسجد گذر باباولی، میان‌چال (آیت‌الله مدنی)، رزاقیه، محمدصالح‌بیک، ترک‌آباد، شاه (سلطانی یا امام خمینی^(ره) کنونی)، مصطفویه (درب‌یلان)، آقابزرگ، آیت‌الله سید علی یشربی، آیت‌الله اعتمادی و امامیه در شمار مهم‌ترین مدارس کاشان از سال‌های ۴۶۵ق تا ۱۴۲۳ق هستند که مدرسه رزاقیه، محمدصالح‌بیک، سلطانی و آقابزرگ در شمار مدارس علمیه کاشان در دوره قاجارند (عاطفی، ۱۳۹۲: ۱۵۶-۱۶۵؛ نیز ر.ک: سادات‌بیدگلی، ۱۳۹۵: ۴۵-۴۶؛ سلمانی آرانی، ۱۳۷۵: ۹۹-۱۰۲؛ نراقی، ۱۳۶۴: ۸۸؛ فراهتی، ۱۳۸۲: ۲۱۰). مجموعه خواجه تاج‌الدین^۴ از مراکز مهم علمی، مذهبی، تاریخی و فرهنگی با جاذبه گردشگری فراوان در مجاورت مسجد و مدرسه آقابزرگ - یکی از قطب‌های مهم علمی و یکی از باشکوه‌ترین بناهای اسلامی کاشان - قرار دارد (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۸۵-۱۸۶؛ قزوینی، ۱۳۹۰: ۴؛ استادی، ۱۳۸۲: ۴۱۹). هرچند این مجموعه نتوانسته است شهرت مسجد و مدرسه آقابزرگ را پیدا کند، به روایت اسناد تاریخی قدمت آن بیش از مسجد و مدرسه آقابزرگ بوده و ساخت این بنا مربوط به دوره ایلخانی است و در گذشته کارکردهای علمی و فرهنگی خاص خود را داشته است. شایان ذکر است ابنیه تاریخی کاشان به‌ویژه مساجد و بناهای متبرکه در ادوار مختلف تاریخی از جمله صفویه و قاجاریه، همواره توجه مورخان و سیاحان ایرانی و خارجی را جلب کرده و در سفرنامه‌های خود اطلاعات مفیدی را ارائه

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی- فرهنگی خواجه تاج‌الدین...، رضا شجری و همکاران

داده‌اند؛ چنان‌که دو گوینو به شرح بازدید خود از مدرسه سلطانی و مختصات آموزشی آن پرداخته است یا شاردن درباره مساجد و ابنیه تاریخی و تعداد آن در کاشان سخن رانده است (برای توضیح بیش‌تر ر.ک: کنت دو گوینو، ۱۳۶۷: ۲۴۳؛ شاردن، ۱۳۷۲، ج ۲: ۱۸۳).^۵

درخصوص این مجموعه هم با وجود شمار فراوانی از گردشگران خارجی، ولی متأسفانه تاکنون به‌طور شایسته، توصیف نشده و چه‌بسا از چشم بسیاری از اهالی ادب و فرهنگ کاشان نیز پوشیده مانده است؛ ازاین‌رو در پژوهش حاضر، به بررسی مختصات و ابعاد گوناگون این مجموعه پرداخته شده است.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش مستقلی درباره تاریخچه این مجموعه انجام نگرفته است؛ البته به‌صورت پراکنده در برخی آثار مانند نسخه مجلس استنساخ شده از روی بحر الانساب و زیلوهای^۶ به‌جامانده از دوره قاجار اشاراتی به این مجموعه تاریخی شده است. در تاریخ کاشان از کلانتر ضرابی (۱۳۵۶)، به‌طور مجمل به شرح سه تن از اعیان وزرای جهان‌شاه اشاره شده که خواجه عمادالدین محمود، خواجه زین‌الدین و خواجه تاج‌الدین در مسیر سفر حج، مدتی در کاشان توطن کردند. عمادالدین مسجد عمادی، خواجه زین‌الدین، منار زین‌الدین و خواجه تاج‌الدین هم مقبره و مسجد و دو گنبد رفیع و مناره بر سر مزار یکی از امام‌زادگان و چند تن از قاضیان شریعت بنا کرد. عاطفی در کتاب همنو با قدوسیان (۱۳۹۲) نیز به‌طور مختصر راجع به بانی مدرسه و آثار باقی‌مانده از مجموعه به‌طور مختصر نکاتی بیان کرده است. در کتاب مختصر جغرافیای کاشان از ملک‌المورخین کاشانی (۱۳۷۸) هم به نام بقعه خواجه تاج‌الدین و آب‌انبار آن اشاره کرده است. در کتاب دانشنامه بزرگ اسلامی نیز به نام مسجد و مدرسه خواجه تاج‌الدین و برخی مختصات معماری مسجد و محله آقابزرگ اشاره شده است. هم‌چنین در کتاب‌های بیست‌ویک گفتار درباره نسخه‌های خطی (جعفریان، ۱۳۹۸ الف)، دو رساله در شجره امامزادگان مدفون در کاشان (همو، ۱۳۹۸ ب)، کاشان مهد تمدن و هنر (خانی آرانی، ۱۳۹۰)، جاذبه‌های گردشگری در کاشان (حمیدی‌نژاد، ۱۳۸۵) و دانستنی‌های تاریخی کاشان و مناطق اکوتوریسم (ریاضی، ۱۳۸۶) هم به‌طور مجمل فقط به نام این مسجد، مدرسه، بانیان و اندکی مختصات

معماری آن اشاره شده است؛ اما تاکنون پژوهشی مستقل در معرفی این مجموعه و اجزای آن انجام نشده است.

۳. بررسی قدمت مجموعه خواجه تاج‌الدین و معرفی بانیان

همان‌طور که اشاره شد، براساس اسناد و مدارک موجود از جمله کتاب *تاریخ کاشان* و نیز اطلاعات کتاب نراقی و نیز نظریات کارشناسان و خبرگان معماری سستی هم‌چون استاد حلی و کارشناسان میراث فرهنگی و نیز کتیبه نصب‌شده از سوی اداره میراث فرهنگی جلوی در مجموعه و نیز زیلوهای به‌جامانده در مسجد آقابزرگ - که روی آن به مجموعه خواجه تاج‌الدین به‌عنوان آدرسی اجلی و اعرف از مسجد آقابزرگ اشاره کرده - می‌توان تاریخ تقریبی بنا را حدس زد (ر.ک: تصویر ۶ تا ۱۲). نراقی براساس آثار موجود، قدمت مجموعه را بیش از هفت‌صد سال و مربوط به دوران سلجوقی دانسته که سقف‌های آن متعلق به دوره ایلخانان مغول^۷ است (برای توضیح بیش‌تر ر.ک: نراقی، ۱۳۸۲: ۱۳۰). شایان ذکر است بعد از دایر شدن نخستین مدارس اسلامی، مدارس متعددی در ایران بر اثر حوادث طبیعی، سیاسی، جنگ با بیگانگان یا فوت بانی و از دست رفتن تمکن مالی وی از بین رفته و نام و نشانی از آن‌ها در دست نیست (برای توضیح بیش‌تر درباره مدارس ر.ک: درخشان، ۱۳۹۶: ۵۱-۵۰).

خوش‌بختانه با وجود بلایای طبیعی مانند زلزله سخت سال ۱۱۹۲، آسیب چندانی به بنای اصلی این مجموعه وارد نشده و فقط گل‌دسته خود را از دست داده و کارکردهای اصلی خود را حفظ کرده است؛ هرچند امروز، نشانی از مدرسه، مسجد و مناره نیست، براساس بخش‌های برجای‌مانده می‌توان مختصات کلی مجموعه را توصیف کرد. این مجموعه براساس شواهد میدانی، همراه با پژوهش‌های میدانی و گفت‌وگو با معمرین محلی و متون تاریخی باقی‌مانده به‌صورت جسته‌وگریخته شامل مسجد، مدرسه، مناره، آب‌انبار،^۸ خانقاه و بقعه‌ای بوده که امروزه تنها دو گنبد آجری قرینه بقعه و خانقاه آن باقی مانده است. بقعه‌ای که بعد از ویرانی به‌دلیل عدم مرمت، به‌جای نام مؤسس و بانی به نام فرد تجدید بناکننده، خواجه تاج‌الدین مشهور است. البته از بانیان نخستین مجموعه، هیچ اطلاعی در دست نیست، اما براساس گزارش‌های تاریخی مثل کتاب *تاریخ کاشان*، خواجه تاج‌الدین اهل شیروان خراسان و وزیر جهان‌شاه قراقویونلو و از چهره‌های معتبر این دوره در قرن نهم بوده که با وساطت

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی - فرهنگی خواجه تاج‌الدین...، رضا شجری و همکاران

امام‌جمعه کاشان بناهای مهمی هم‌چون بقعه و خانقاه خواجه تاج‌الدین را در این شهر ساخته است. براساس مشاهدات عینی،^۹ این مجموعه دارای دو گنبد آجری بسیار زیباست که در زیر گنبد شرقی آن حاج ملامحمدحسن قطب معروف به عبدعلی‌شاه و تعدادی از وابستگان او و در گنبد غربی آن دو تن از نوادگان امام موسی کاظم(ع) به نام‌های اسحاق و ابوطالب مدفون‌اند. از آن‌جاکه امروزه نشانی از خانقاه در آن یافت نمی‌شود، می‌توان حدس زد بنایی را که گنبد شرقی بر آن بنا شده، همان خانقاه بوده و وجود مقبره ملامحمدحسن یکی از اقطاب متصوفه در این مکان و هم‌چنین گزارش‌های شفاهی نیز این حدس را تقویت می‌کند.

به روایت تاریخ کاشان یکی از مستندات در دست با وجود این‌که ممکن است دارای تناقضات تاریخی باشد؛ اما نگارندگان بر خود لازم دانستند تا در این‌جا به متن این روایت اشاره کنند. در این کتاب تاریخی آمده است: سه تن از اعیان وزرای جهان‌شاه خواجه عمادالدین محمود، خواجه زین‌الدین و خواجه تاج‌الدین از منصب خود عزلت گزیده و راهی سفر حج شدند. در راه با جد اعلای سلسله علیه میرزا نصرالله امام‌جمعه کاشان مرحوم شیخ منصور از فحول علما آشنا شدند و در کاشان توطن کردند. عمادالدین مسجد عمادی را احداث کرد و تولیت، امامت جمعه و جماعت آن را به شیخ منصور مزبور و اولادش داد و خواجه زین‌الدین، منار زین‌الدین را ساخت و خواجه تاج‌الدین در سر مقبره یکی از امام‌زادگان و چند تن از قاضیان شریعت پیغمبر آخرالزمان که در سلسله ابوذر غفاری بوده‌اند، دو گنبد رفیع و مناره و مسجدی منبع به نام خود بنا نهاده است (کلاتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۲۹۵-۲۹۴؛ نیز ر.ک: نراقی، ۱۳۸۲: ۱۳۰-۱۳۱). ظاهراً هم‌جواری بقعه و اجزای آن مانند خانقاه با مدفن دو امام‌زاده در آبادانی آن تأثیر به‌سزایی داشته است. براساس پژوهش‌های میدانی و گفت‌وگو با معمرین محلی در اواخر دوره قاجار، مجدداً این بنا مورد بی‌توجهی و در آستانه تخریب قرار می‌گیرد، ولی با همت علما و عرفای شهر به‌ویژه ملامحمدحسن نطنزی، رونق خویش را بازیافته است. براساس سندی متعلق به سال ۱۳۰۴ق ذکر شده که تولیت مدرسه مخروبه خواجه تاج‌الدین از حاکم شرع کاشان، حاج ملامحمدحسین نطنزی کاشانی (متوفی ۱۳۲۲ق) استفتا کرده است تا با تعیین تولیت، از خرابی بیش‌تر بقعه جلوگیری کند. در نامه مذکور آمده که در دویست سال قبل که در کاشان، مدارس جدید نبوده، این مدرسه دایر بوده و الحال مخروبه‌ای بیش‌تر از آن باقی نمانده و موقوفات آن را تمام مردم ضبط کرده و از حیّز انتفاع به‌کلی افتاده و جنبین مدرسه هم دو بقعه است

کاشان‌شناسی، شماره ۲ (پیاپی ۳۳)، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، ص ۵۲-۳

که اولی مربوط به دو امام‌زاده لازم‌التعظیم و دومی مربوط به خانقاه و مدفن حاجی ملامحمدحسن بوده که این دو بقعه نیز منهدم و مخروب شده است (عاطفی، ۱۳۸۸: ۳۷-۴۱). در ذیل، تصویر متن این استفتا به نقل از کتاب *فقیه ریاضیدان*^۱ زندگی‌نامه حاج ملامحمدحسین نطنزی کاشانی نشان داده می‌شود:

تصویر ۲: سند استفتا از حاکم شرع کاشان برای مدرسه خواجه تاج‌الدین

۳-۱. مشخصات معماری مسجد و مدرسه خواجه تاج‌الدین

یکی از مباحث مهمی که باید بدان توجه شود، این است که ایران در هنر معماری نسبت به ملل دیگر برتری دارد و در همه ادوار عامل پیشرفت و تکامل هنر بوده است (تاج‌بخش، ۱۳۸۱: ۱۰). معماری مجموعه خواجه تاج‌الدین در شمار یکی از نمونه‌های اعلای معماری ایرانی است. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، براساس نظر کارشناسان و خبرگان میراث‌فرهنگی از جمله استاد علی‌اکبر حلی، سبک معماری بقعه با توجه به آثار به‌جامانده در مجموعه، بیش‌تر ترکیبی از ویژگی‌های دوره‌های مختلف معماری اعم از ایلخانی و صفوی و قاجار است. ایشان معماری کل بقعه از جمله سقف‌های قرینه گنبدی‌شکل را مربوط به دوره مغول و سقف محوطه مربوط به آرامگاه امام‌زادگان را از نوع معماری اواخر پهلوی اول دانسته و قسمت رواق و چهار صفحه و نقاشی‌ها را مربوط به دوران صفویه دانسته‌اند. نماها و تزیینات حال حاضر مجموعه بیش‌تر گویای ویژگی‌های معماری دوره قاجار است؛ اما براساس اجتهاد عقلی و اذعان معماران و مهندسان کنونی در بازدید از مجموعه

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی - فرهنگی خواجه تاج الدین...، رضا شجری و همکاران

ذکر شده که تزیینات شاخص معماری آن شامل مقرنس‌های پیرامون زیر گنبدخانه و همچنین نقاشی‌های نفیس آن تا حدودی شبیه معماری عصر مغول است. براساس نحوه طراحی بنا پس از طی جلوخان و هشتی کوچک ورودی و همچنین دالان به صحن مسقف رسیده که در پیرامون آن صفیه‌هایی با سقف‌های طاق و تویزه شکل گرفته و سپس بقعه مذکور در جبهه جنوب غربی صحن نمایان می‌شود. طاق‌نمای داخلی بقعه به پهنای ۵۶ سانتی‌متر با طاق جناغی است. بالای طاق‌نمای بیرونی که تقریباً دوسوم بلندی بنا را گرفته، طاق‌نمای کوچک‌تری قرار دارد. بالای هر زاویه بنا، گوشواری با سه آجر مثالی زده‌اند و سقف را که گنبدی عرق‌چینی است بر بالای گوشوارها و طاق‌نماهای کوچک هشت‌گانه بنا کرده‌اند. در ورودی در ضلع شمال شرقی است و هریک دارای طاق‌نمای جداگانه است. داخل بنا سفیدکاری است و بر گچ دیوار با قلم و مرکب یادگاری‌های قدیمی فراوانی نگاشته شده که بیش‌تر آن‌ها خراب شده است. سبک معماری اسلامی مجموعه، دنباله سبکی است که «ماده سنگین و بی‌شکل با حکاکی طرح‌های تزیینی زخرفی و اسلیمی و حجاری به اشکال مقرنس و مشبک، سبکی شبیه اشیای ماورای طبیعی می‌دهد و بدین وسیله نور بر هزار جهت تابیده و سنگ و گچ را مبدل به یک جوهر قیمتی می‌سازد» (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۷۸). در معماری اسلامی عصر صفوی نیز به‌ویژه عناصری مانند گنبد و کوشک تا تزییناتی چون کاشی‌کاری و گچ‌بری و مقرنس به‌وفور دیده می‌شود (محمدی خبازان، ۱۳۹۵: ۷۶؛ برای توضیح بیش‌تر ر.ک: شوازی، ۱۳۸۱: ۱۹۱؛ رضوی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۴۶۷-۴۶۸).

برای تعیین قدمت بنا بعد از بررسی‌های فنی و مقایسه‌ای و با استناد به نظر کارشناسان خبره اداره میراث فرهنگی از جمله استاد علی‌اکبر حلی، درخصوص معماری مجموعه باید گفت که معماری بقعه، به‌طور کامل، یک‌نواخت و مربوط به یک زمان است. به اعتقاد ایشان، دیوارهای گنبد با قوس‌های اطراف آن و خود عرق‌چین سقف گنبد در یک زمان ساخته شده و معماری آن از نوع معماری مغولی است. قوس‌ها از نوع تیزه‌دار شش‌قسمتی یا شاخ‌بزی است که البته در دوره‌های مختلف استفاده شده؛ اما این قوس‌ها دقیقاً مربوط به معماری دوره مغولی است. زیر قوس‌ها درون صفیه‌ها هم رسمی‌بندی دیده می‌شود که رسمی‌بندی شیوه‌ای از کاربندی است که بر اثر تقاطع چند قوس روی ترنیه‌ها و پاباریک‌ها به وجود آمده و هدف از آن در معماری سنتی ایران، تزیین پوشش بناها برای تقسیم سطح سردرب، زیرگنبد، ایوان‌ها و... به اشکالی مانند شمسه، ترنج پاباریک و هفتی است که در مراحل

بعدی با تزییناتی مانند کاشی هفت‌رنگ، کاشی معرق یا آجر پوشیده می‌شود. رسمی‌بندی از اصول اربعه معماری آن زمان بوده است.^{۱۱}

داخل صفه‌ها رسمی‌بندی است؛ البته در واقع همان نیم‌کار رسمی‌بندی است که اگر هشت صفه اطراف زیر گنبد که به صورت هشت ضلعی بوده قرینه شود، تمام رسمی محسوب می‌شود. با توجه به این که اصول اربعه معماری اسلامی شامل رسمی‌بندی، یزدی‌بندی، مقرنس و گره‌سازی^{۱۲} است که رسمی‌بندی و مقرنس، داخل سقف صفه‌هاست؛ اما هیچ اثری از یزدی‌بندی و گره‌سازی در آن دیده نمی‌شود؛ درحالی که در سقف تیمچه امین‌الدوله و سقف ایوان خانه عامری‌ها و نیز در خانه عباسی‌ها، آثاری از یزدی‌بندی وجود دارد. مقرنس نیز در مرکز گنبد این مجموعه وجود دارد که اوج هنر تزیینات معماری ایران است. مرکز گنبد یا عرق‌چین داخل گنبد یک مقرنس پرکار بسیار زیباست که همگی مربوط به دوره ایلخانی و عصر مغول است.

پلان یا سطح بقعه، مربع‌شکل و کنج‌های آن تیز است. قسمت بالاتر، روی پلان مربع، قوس‌ها، صفه‌های زیر گنبد را پوشانده و با اجرای قوس‌ها، زمینه مربع را به هشت ضلعی بدل کرده است. وجود سقف هشت ضلعی بیانگر همان معماری پتکین یا پیش‌آمدگی تدریجی است. مربع را با اجرای قوس‌های پتکین در گوشه‌ها به هشت ضلعی بدل کرده و هشت ضلعی را با اجرای مقرنس به دایره بدل کرده و عرق‌چین سقف دایره شده است و در مرکز گنبد، کتیبه‌هایی را طراحی کرده؛ یعنی در شمسۀ مقرنس یا قطاربندی، کتیبه‌سازی شده و مطالبی در آن نوشته شده درحالی که به شکل هندسی دایره بدل شده است.

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی - فرهنگی خواجه تاج الدین...، رضا شجری و همکاران

تصویر ۳: نمای داخلی سقف بقعه خواجه تاج الدین

برای تشریح و تبیین بیش تر، برشی از تصویر بزرگ‌نمایی شده سقف این قسمت در این جا نشان داده می‌شود:

تصویر ۴: برش بزرگ‌نمایی شده از تصویر نمای داخلی سقف بقعه خواجه تاج الدین

طبق نظر کارشناسان خبره اداره میراث فرهنگی درباره گنبدخانه ضریح ذکر شده که صفه‌های این گنبد هم مثل همان گنبد قبلی، ایلخانی است اما تغییراتی دارد؛ همان پلان مربعی شکل که در قسمت بالا به هشت ضلعی بدل شده است. در گنبد قبلی، داخل صفه‌ها رسمی‌بندی شده، اما این‌جا دارای مقرنس و پرکارتر است؛ یعنی صفه‌های زیر گنبد را مقرنس کرده و روی صفه‌ها دوباره ساق ایجاد کرده درحالی‌که گنبد قبلی ساق نداشت و عرق‌چین صاف روی صفه‌ها آمده و داخل ساق، شبکه‌های فیروزه‌ای و جعفری را اجرا کرده، سپس عرق‌چین مقرنس‌کاری شده گنبد را روی آن اجرا کرده و وسط عرق‌چین کار ساده شده و درحقیقت معماری آن تنوع دارد؛ ولی قوس‌ها دقیقاً تیزه‌دار شش‌قسمتی شاخ‌بزی است که دنباله همان معماری ایلخانی یا مغولی است.

تصویر ۵: نمای داخلی سقف بالای امام‌زادگان (ع)

در عکس ذیل، یک رواق چهارصفه دیده می‌شود که یک طاق در وسط و چهار صفه اطراف آن است. دو صفه در ورودی بقعه یا گنبدخانه‌ها و مقصوره‌ها واقع شده و دو صفه هم مربوط به صفه نشیمن است. داخل یک صفه، آرامگاهی بنا شده که با توجه به نوع معماری آن، به نظر می‌رسد در اواخر پهلوی اول ساخته و الحاق شده باشد و گنبدخانه آن‌هم با توجه به نقاشی‌های آن، مربوط به عصر صفویه است. سقف وسط چهار صفه را رسمی‌بندی کرده، سپس سقف صفه‌ها را به صورت چشمه‌پوش و واریخته اجرا کرده، چهار طرف عرق‌چین گنبد، چهار تا تویزه دارد. داخل صفه‌ها را چشمه‌پوش کرده و نقاشی داخل آن هرچند تخریب شده، به‌زیبایی، باقی‌مانده آن را تثبیت کرده است.

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی - فرهنگی خواجه تاج الدین...، رضا شجری و همکاران

تصویر ۶: رواق چهارصفه و نمای داخلی سقف آن

درهای ورودی دو بقعه و منبر نیز مربوط به دوران صفویه است. ساختمان آرامگاه مربوط به دو امامزاده نیز مربوط به زمان اواخر پهلوی اول است که به بخش زیارت الحاق شده است. این معماری جایگزین معماری قبلی شده و از نوع معماری ساده است و درها الحاقی بوده و مربوط به دوره ایلخانی نیست و درحقیقت درها را برای ورود به حرم ملحق شده است.^{۱۳}

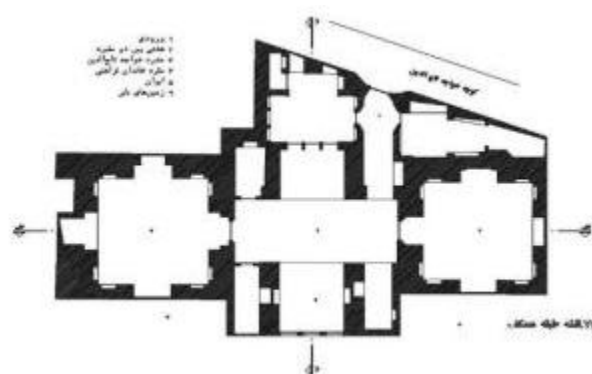
تصویر ۷: نمای داخلی بقعه خواجه تاج الدین و معماری عصر قاجار

دو گنبد موجود در بیرون مجموعه به صورت قرینه یک‌دیگر و هر دو دارای ساق و استوانه بوده که رینگ روی آن به زیبایی اجرا شده و در عین این‌که از بیرون قرینه و دارای ساق بوده، از داخل چون نوع کاربرندی مقرنس تغییر کرده است. در گنبد اولی، ساق کمتر دیده شده و در دومی ساق بهتر دیده می‌شود. گنبدها آجری ساده ایلخانی و بسیار زیباست. به گفته استیرلن هم در عصر تیموری، گنبدها بیش‌تر اشکال ساده هندسی و نوشته‌های تودرتو بر روی دیوارهای منحنی داشت و اغلب سطوح مزین به کاشی‌های لعاب‌دار بود (استیرلن، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۲۸).

تصویر ۸: نمای بیرونی دو گنبد مغولی مجموعه خواجه تاج‌الدین

در تصویر ذیل، برای توصیف بهتر مختصات معماری مجموعه خواجه تاج‌الدین نقشه کلی مجموعه نشان داده می‌شود:

تصویر ۹: نقشه طبقه هم‌کف بقعه خواجه تاج‌الدین که در میراث‌فرهنگی کاشان موجود است.

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی - فرهنگی خواجه تاج‌الدین...، رضا شجری و همکاران

10.22052/KASHAN.2025.255438.1124

در هنر معماری عصر صفویه، پوشش عمارت‌ها با کاشی‌های کوچک و لعاب درخشان است. در دوره سلجوقیان هم تنها بخشی از عمارت‌ها، کاشی‌های پخته شیرین‌رنگ تند دارد و نقوش برجسته و کنده‌کاری‌های سقف برگرفته از شیوه‌های معماری این عصر است.^{۱۴} یکی دیگر از ظرافت‌های این نمونه از معماری استفاده از سه‌کنج‌هاست. «سه‌کنج‌ها برای پل زدن گوشه‌های اتاق مربع‌شکل به کار می‌روند و پایه‌ای برای نگهداری گنبد بالا هستند. از حدود ده قرن پیش مشخص شده بود چون پشت سه‌کنج هیچ فشاری را تحمل نمی‌کند، برای هرگونه کار تزئینی مناسب بوده و چون پشت سه‌کنج با مقرنس‌هایی پر شده که نشان‌دهنده تعدادی طاقچه گچ‌بری است و هیچ وزنی را تحمل نمی‌کند، نگهدارنده بصری گنبد است (همان: ۳۵۳). طرح و فرم و جزئیات آثار ساختمانی عصر مغول همانند روش‌های دوره سلجوقی است و در هر دو دوره سلجوقی و مغول، بناهای مذهبی چون مساجد، مدارس، زیارتگاه‌ها و مقبره‌ها بر بناهای غیرمذهبی مرجح بوده است از این رو از خانه‌های معمولی با مصالح کم‌دوام، اثری نیست و اغلب بناهای این دوره مانند مسجد جامع کاشان استحکام زیادی دارد؛ چنان‌که بنای خواجه تاج‌الدین نیز در طی قرون گذشته در برابر بلایای طبیعی استوار بر جای بماند. در دوره سلجوقی، معماری در مرحله تحول بود و در دوره مغول تلفیق اشکال ساختمانی و تزئینی موجود مورد توجه قرار گرفت؛ به نحوی که معماری سلجوقی شکل ابتدایی روش مغول است. در دوره مغول به خطوط عمودی و ظرافت فرم‌ها اهمیت بیش‌تری داده شد و قدرت ساختمانی بنا از دیوارها به جرزها و گوشه‌ها منتقل گردید. نوع و فرم گنبد ادامه یافت و گوشوار برای تسهیل تعبیه آن مورد توجه بود، ولی مقرنس که در دوره سلجوقی بیش‌تر در خارج بنا به کار می‌رفت، به داخل منتقل گردید و گوشوارها نیز جنبه تزئینی یافت (همان: ۲۳۰). با مشاهده نوع معماری بقعه خواجه تاج‌الدین می‌توان گفت که این بنا به‌شیوه معماری عصر مغول، نه تنها به خطوط عمودی و فرم‌ها اهمیت بیش‌تری داده، بلکه مقرنس نیز به داخل بنا انتقال یافته و جنبه تزئینی در بنا افزایش یافته است. برای مثال، قبور برجسته دو امام‌زاده در گنبد غربی بقعه با کاشی معرق زیبایی پوشیده شده و داخل صندوق چوبی مشبکی است. بقعه مزبور، مانند بنای خانقاه، براساس طرح چهارگوش و پوشش گنبدی^{۱۵} کم‌خیز، بنا شده است. این دو بنا، توسط رواق بزرگ صفه‌داری به یک‌دیگر وصل می‌شوند. در میان سقف آجرچینی این بقعه، ترنج گردی با کاشی‌های معرق عهد مغول - نظیر کاشی‌های روی قبر امام‌زادگان - ساخته شده است. پیرامون ترنج، آجرکاری‌هایی به‌شیوه رسمی‌بندی

و سپس تزیینات مقرنس انجام گرفته است. گنبد شرقی هم در آغاز به‌منظور خاتمه ساخته شده و سقف این گنبد دارای ترنج کاشی‌کاری معرق زیبایی از عهد مغول است و نوشته‌های اطراف آن پس از فوت ملا محمدحسن نطنزی در سال ۱۳۰۲ ق اضافه شده است (حمیدی‌نژاد، ۱۳۸۵: ۱۱۴-۱۱۵؛ نیز ر.ک: خانی آرانی، ۱۳۹۰: ۱۵۸؛ ریاضی، ۱۳۸۶: ۵۰). البته در تزیینات معماری دورهٔ ایوبیان و سلسله‌های محلی اتابک‌ها مانند ایوان قلعه در بغداد نیز سقف مشبک با تزیینات کاشی‌کاری به چشم می‌خورد که القاگر سقف چوبی در ذهن است. تکنیک ترکیب ساروج و تزیینات کاشی‌کاری احتمالاً در این‌جا به اوج خود می‌رسد (بلوم و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۰۴). ازسویی، طرح هندسی نقش سقف از نظر پیچیدگی و محاسبهٔ طرح‌اندازی و دشواری اجرا در سطحی مقعر، بیانگر یکی از شاهکارهای معماری اسلامی در کاشان است که از نبوغ سرشار معماران آن حکایت دارد (حاجی‌زاده و رحیمی، ۱۳۹۹: ۳۹). البته با توجه به این‌که مقرنس، یکی از عناصر تزیینی معماری ایرانی است که در ساختمان‌های سرزمین اسلامی از اسپانیا تا آسیای مرکزی دیده می‌شود و بخش داخلی سقف این اثر به شکل شانهٔ عسل یا یک استالاکتیت (مقرنس‌کاری) است و سقف بسیاری از مقبره‌ها مانند مقبرهٔ هشت‌ضلعی ست زبیده در بغداد (۱۲۲۵م-۱۱۷۹) به شکل گنبد مقرنسی است (هتستین و دیگران، ۱۳۸۸: ۷۸-۷۹). در این بقعه نیز می‌توان به این ویژگی بارز معماری اسلامی پی برد.

تصویر ۱۰: نمای مقرنس‌کاری‌های داخلی سقف بقعه خواجه تاج‌الدین

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی- فرهنگی خواجه تاج‌الدین...، رضا شجری و همکاران

البته نقل شده است که گنبد شرقی قرینه بقعه خواجه تاج‌الدین در آغاز برای خانقاه بنا شده، ولی از دوران صفویه به بعد به واسطه توجه نکردن به این گونه ابنیه عموماً از رونق افتاده و از خانقاه‌های متعدد کاشان در عهد مغول^{۱۶} اثری باقی نمانده است، جز این گنبد که به واسطه وضع ساختمانی مستحکم آن پایدار مانده است. در اوایل قرن حاضر، جسد حاج ملا محمد حسن نطنزی یکی از عرفای بزرگ را در آن‌جا به خاک سپردند و در محوطه داخلی سقف این گنبد تعمیراتی به عمل آورده که تزیینات گوناگون آن نمونه فنون معماری عصر خود است. در زیر سقف این گنبد بر روی امام‌زادگان از قدیم ترنج گردی با کاشی‌کاری معرق بسیار زیبایی از عهد مغول بوده که هنگام تعمیر، اطراف آن را سه ردیف کتیبه‌های گچ‌بری و آینه‌کاری خوش‌طرحی ساخته است. غزل عرفانی ذیل از حاج ملا محمد حسن قطب است که با خط نسخ و نستعلیق به صورت برجسته گچ‌بری کرده‌اند و در فواصل ابیات نیز اسماء الله گنجانیده شده با تاریخ ۱۳۰۲ق (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۳۱-۱۳۲).

مژده ای هم نفسان کوی مغان است	رخ متابید که خلوت‌گه جان است این‌جا
همه اسرار دو کون از شرفات ملکوت	تا نظرگاه جهان فاش و عیان است
هله هشدار که کورانه نه بگذاری پای	کز ازل منظر صاحب‌نظران است این‌جا
محنت و رنج جهان را همه پا بر سر نه	که سلامت‌گه رندان جهان است این‌جا
...ساقی ار عبد علی توبه ز مستوری	مصلحت بود و دو صد برتر از آن است

(همان: ۱۳۳)

۳-۲. معرفی مدفونین بقعه خواجه تاج‌الدین

۳-۲-۱. اسحاق و ابوطالب نوادگان امام موسی کاظم(ع)

مهاجرت سادات حسنی و حسینی در زمان حکومت خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباس به نقاط امن ایران از جمله علویان است. به تدریج آرامگاه بزرگان و سادات علوی به عنوان نماد تمایلات سیاسی و مذهبی شیعیان کاربرد یافته و نقش عمده‌ای در زندگی سیاسی و اجتماعی و اقتصادی جامعه ایفا کرده است (مؤمن بالله و احمدزاده، ۱۳۹۳: ۴۲۵-۴۲۸). اسحاق و ابوطالب دو تن از نوادگان امام موسی کاظم(ع) نیز در شمار همین مهاجران هستند که در گنبد غربی بقعه خواجه تاج‌الدین مدفون‌اند (برای توضیح بیش‌تر درباره فرزندان حمزه ر.ک: فقیه محمدی جلالی مشهور به بحر العلوم، ۱۳۸۹: ۶۶). البته در

این‌جا باید ذکر شود که این احتمال هست برخی این نسبت‌ها موثق و تاریخی نباشد اما باتوجه به اسناد موجود و تحقیقات میدانی بدان‌ها اشاره شد.

۳-۲-۲. خواجه تاج‌الدین

درباره محل دفن خواجه تاج‌الدین در بقعه مذکور باید گفت که هرچند با اطمینان کامل نمی‌توان نظر داد اما نگارندگان بعد از تحقیقات میدانی و مطالعات انجام شده؛ براساس اقوال معمرین محلی و نیز وقف‌نامه چاپ‌شده در کتاب‌نامه کاشان، نتایج به‌دست‌آمده را برای اطلاع بیش‌تر مخاطبان به شرح ذیل بیان کردند:

براساس اطلاعات جمع‌آوری‌شده؛ مدفن خواجه تاج‌الدین در همین بقعه اعلام شده؛ چنان‌که در متن وقف‌نامه آمده: «در سمت یسار بقعه‌ای است که مکان دفن خواجه تاج‌الدین رحمه الله و متابع آن و اقارب آن شیخ‌الاسلام است تا بر کرده مسلمین و قاطبه موثقین آن ولا مکشوف باشد و در زمان متوکل عباسی علیه اللعنه که بقعه‌های اولاد ابوتراب را منهدم نمود، سلسله غفاریان متوطن کاه‌فشان چندان زر به کارگزاران آن ملعون به رسم پیشکش دادند که آن بقعه شریف را خراب ننمودند و آن بقعه شریف از ظلم و عدوان مسلم ماند...» (عاطفی، ۱۳۹۰: ۴۱-۴۲). البته در عصر صفوی و قاجار و نیز پیش از آن، دفن واقف مدرسه در صحن ورودی آن امری متداول بوده است، به‌گونه‌ای که بدن امیرمبارزالدین محمد (۷۲۳-۷۵۹)، بنیان‌گذار سلسله آل مظفر در مدرسه مظفریه از موقوفات وی به خاک سپرده شد (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۲۰۹). متأسفانه هم‌اکنون اثری از مزار خواجه تاج‌الدین در بقعه نیست و ممکن است اطلاعات مذکور هم از حیث تاریخی موثق و قابل اطمینان نباشد اما نگارندگان کوشیدند نتایج به دست آمده را برای آگاهی بیش‌تر در اختیار مخاطبان قرار دهند.

۳-۲-۳. حاجی ملا محمد حسن نطنزی (قطب)

قطب از اجله علما، عرفا و شاعران بوده که ملقب به عبدعلی‌شاه فرزند حاج ملا احمد نطنزی و نوه دختری حاج ملا احمد فاضل نراقی متولد سال ۱۲۳۲ق و متوفای ۱۳۰۲ق در کاشان است. نزد پدر، شاگردان جد مادری و حاج سید محمد تقی مجتهد پشت‌مشهدی از رؤسای سلسله اویسی، تلمذ کرده و در فقه و اصول به درجه اجتهاد رسید. آخوند ملا محمد جوشقانی کاشانی از شاگردان اوست.

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی- فرهنگی خواجه تاج‌الدین...، رضا شجری و همکاران

مزار وی در بقعه خواجه تاج‌الدین بوده و از دیوان اشعار او سه نسخه خطی در دست است (اعظم واقفی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۱۶۸-۱۷۱؛ نیز ر.ک: عبد علیشاه، ۱۳۷۸: هفت؛ کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۳۰۲-۳۰۴؛ فرخ‌یار، بی‌تا: ۱۷۹-۱۸۰؛ سمیعی، ۱۳۶۳: ۲۴۳-۲۴۴). دیوان اشعار (۴۰۰۰ بیت)؛ چاپ کتاب شرح فصوص الحکم قیصری به سال ۱۲۹۹ق؛ تلخیص مرصاد العباد فی کشف سرّ الایجاد و شرح حدیث رأس الجالوت از اقدامات و آثار اوست (عاطفی، ۱۳۹۲: ۱۹۴؛ نیز ر.ک: مزرعتی، ۱۳۸۸: ۱۳-۱۵؛ جمشیدی، ۱۳۹۲: ۲۸؛ عاطفی، ۱۴۰۳: ۳۷ و ۸۱۹). محمدابراهیم معارفی (متوفی ۱۳۱۶ق) یکی از خطاطان معروف کاشان از دیگر مدفونین در بقعه خواجه تاج‌الدین است (برای توضیح بیش‌تر ر.ک: نراقی، ۱۳۸۲: ۱۳۴؛ عاطفی، ۱۴۰۳: ۷۹؛ حنطه‌ای، ۱۴۰۱: ۴۶).

۳-۲-۴. محمدقطب متخلص به خادم

مدفن عالم و عارف والامقام آقامحمد قطب متخلص به خادم (۱۲۶۳-۱۳۳۶ق) فرزند حاج محمدحسن نطنزی کاشانی هم در بقعه خواجه تاج‌الدین است.

۳-۳. موقوفات خواجه تاج‌الدین

از دلایل اهمیت این بقاع، موقوفات فراوان آن است؛ چنان‌که به روایت بحر الانساب آمده است: «... و نصف از اصل میاه و قناتین قریه کره من محال جهرود من توابع دارالایمان قم را میرزا ابوالعالی وقف بر آن بقعه منوره نمایند و میرزا محمدباقر رحمه الله سی‌ودو سهم از سهام معین قنات علی‌آباد شهره مسمی به فین را وقف بر آن بقعه شریف فرمودند که صرف روشنایی و شمع و مخارج خدام آن آستان شریف نمایند و دو دانگ قریه صفی‌آباد من محال مزدقان من توابع ساوج را میرزا محمدباقر وقف بر بقعه والد خود کرد که منافع آن صرف خرابی و روشنایی و خرج خادم بقعه والد مشارالیه نمایند و آن بقعه واقع است. در سمت یمین مدرسه مزبوره در اواخر عمارت آن مکان و در دهلیز مدرسه مزبوره در سمت یسار بقعه‌ای است که مکان دفن خواجه تاج‌الدین رحمه الله و متابع آن و اقارب آن شیخ‌الاسلام است تا برکرده مسلمین و قاطبه موثقین آن ولا مکشوف باشد و در زمان متوکل عباسی علیه اللعنه که بقعه‌های اولاد ابوتراب را منهدم نمود سلسله غفاریان متوطن کاه‌فشان چندان زر به کارگزاران آن ملعون به رسم پیشکش دادند که آن بقعه شریف را خراب نمودند و آن بقعه

شریف از ظلم و عدوان مسلم ماند و میرزا ولی‌الدین غفاری رحمه الله یک درب مزرعه موسومه به ناجی‌آباد که در یک‌فرسنگی شهر کاه‌فشان است وقف بر جناب خامس آل‌عبا سرکار فیض آثار ابی‌عبدالله الحسین علیه‌السلام روحی فداه کردند که منافع آن مزرعه صرف تعزیه‌داری و مرثیه‌خوانی جناب ابی‌عبدالله الحسین علیه‌السلام روحی فداه در آن بقعه پاک نمایند و هرروزه عزای آن حضرت را در آن بقعه شریف برپای نمایند و در هر شب پنج من به وزن، شانزده عباسی برنج در آن بقعه شریف طبخ نموده تا شیعیان و گریه‌کنندگان به مصرف برسانند و روح واقف را بعد از مراسم تعزیت به فاتحه یاد و شاد نمایند؛ پس بر متوطنین شهر کاه‌فشان در دهلیز مدرسه خواجه تاج‌الدین رحمه الله سمت یمین واقع است و محل دفن خواجه تاج‌الدین و اولاد آن بزرگوار در سمت یسار وقوع یافته است و این سواد از بحر الانساب قلمی گردیده است و سواد مطابق اصل است و خلافتی ندارد از روی سواد به تاریخ سه‌شنبه بیست‌وهفتم شهر شعبان ۱۲۶۰ در طهران...» (عاطفی، ۱۳۹۰: ۴۱-۴۲).

با اندکی تأمل در متن وقف‌نامه، این مکان در عصر خویش از رونق بسیاری برخوردار بوده و بخشی از موقوفات مربوط به مخارج خدام بقعه بوده است: «...صرف روشنایی و شمع و مخارج خدام آن آستان شریف نمایند» (همان: ۴۱). هم‌چنین با استناد به متن وقف‌نامه، این بقعه در قرون اولیه هجری هم وجود داشته است؛ چنان‌که در متن وقف‌نامه آمده است که سلسله غفاریان با دادن زر فراوان به کارگزاران متوکل عباسی کوشیدند از تخریب قبر اولاد ابوتراب جلوگیری کنند. ازسویی، کارکرد مذهبی این بقعه در دوره عباسی شهره عام و خاص بوده؛ چنان‌که هر روز در آن به‌طور مداوم عزاداری و مراسم روضه‌خوانی برپا بوده و متن وقف‌نامه مؤید این مسئله است.

۴. دیگر اجزای مجموعه خواجه تاج‌الدین

۴-۱. مناره زین‌الدین

این بنا هم بنابر اقوال شفاهی و تحقیقات میدانی توسط زین‌الدین برادر خواجه تاج‌الدین ساخته شده و از مقابل مجموعه خواجه تاج‌الدین می‌توان مناره را هم مشاهده کرد و درحقیقت بخشی از تاریخچه مسجد و محله آقابزرگ را به خود اختصاص داده است. نراقی نام این مناره را در شمار آثار به‌جامانده از دوره مغول تا پهلوی آورده است. این مناره بر اثر زلزله‌های شدید سابق، اندکی انحراف پیدا کرده است؛ اما بالاخره بعد از ۱۵۰ سال خمیدگی (بر اثر زلزله ۱۱۹۲) هنوز پابرجا مانده و در سال ۱۳۱۰ش

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی- فرهنگی خواجه تاج الدین...، رضا شجری و همکاران

به دستور فرمانداری و شهرداری کاشان بیش از نصف ارتفاع آن فرو ریخته و کوتاه شد (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۹۵-۱۹۶). برخی اخبار هم حاکی از آن است که غیر از خانقاه مسجد عمادی، خانقاه دیگری با نام بقعه خواجه تاج الدین^{۱۷} هم وجود داشته است که البته این مطلب هم جای بحث دارد (برای توضیح بیش تر ر.ک: حاجی زاده و رحیمی، ۱۳۹۹: ۲۹-۳۹؛ غنیمه، ۱۳۶۴: ۳۴۲).

۴-۲. گذر حاجی علی نقی

گذر حاجی علی نقی یکی از گذرها یا بازارچه‌های مسقفی است که در مرکز یکی از محلات قدیمی کاشان قرار گرفته و دارای تعدادی دکان، مسجد و آب‌انبار است (برای توضیح بیش تر درباره گذرها ر.ک: ریاضی، ۱۳۸۶: ۸۰؛ طاهباز و همکاران، ۱۳۹۱: ۷۸؛ شجری و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۶۹). شماری از این گذرها مانند گذر محمد صالح بیگ، ترک آباد، دروازه‌فین، قاضی اسدالله و گذر محله کلهر، به طور کلی از بین رفته و گذر چهارسو و آب‌انبار خان و دربیلان هم غیرمسکونی و ویران شده است. گذر قدیمی حاجی علی نقی هنوز در امتداد مدرسه و زیارت خواجه تاج الدین پابرجاست. براساس مصاحبه‌های میدانی و اسناد شفاهی و آثار باقی مانده از این مجموعه تاریخی و فرهنگی می‌توان گفت که مجموعه وابسته به این گذر شامل مسجد (خواجه تاج الدین و مسجد حاج ملا محمدحسین مجتهد نطنزی)، مدرسه خواجه تاج الدین، کاروان‌سرا، زورخانه، آب‌انبار، گرمابه (تونلی)، زیارتگاه و آرامستان (خواجه تاج الدین)، تکیه عمو رحیم مقابل حمام ملاها، مغازه‌های عطاری، قصابی، بقالی، دو مغازه نانوايي، سلمانی، زورخانه و منزل علمایی مانند «ملا محمدحسین مجتهد نطنزی» حاکم شرع کاشان، «ملا محمدباقر نطنزی»، «میرزا محمدحسین نراقی» والد حسن نراقی، «میرزا حسن نراقی»، «ملا مهدی نراقی» - روبه‌روی آب‌انبار نزدیک دربند مخبر - «ابوتراب نطنزی»، «صدرالعلمای کاشانی» - واقع در دربند^{۱۸} مخبر - «ملا مهدی دوم نراقی مشهور به آقابزرگ» نرسیده به زیارت خواجه تاج الدین و «استاد محمد فراهتی» فرزند صدرالعلماست.

۴-۳. گرمابه ملاقطب

حمام ملاقطب، از ابنیه سده دهم (۹۶۶ق) در نزدیکی مدرسه و مسجد آقابزرگ است (نراقی، ۱۳۸۲: ۲۱۵). این گرمابه هم‌اکنون متروک مانده است.

۴-۴. آب‌انبار

آب‌انبارها با ارزش تاریخی و فرهنگی، یکی از عناصر زیرساختی مهم در بافت شهری بوده که به‌طور پراکنده در مرکز محلات و راسته بازارها استقرار دارد که اغلب دارای دو بادگیر و از نظر معماری به یک‌دیگر شبیه‌اند (عطارها، ۱۳۸۵: ۱۸۷-۱۸۹؛ نیز ر.ک: حمیدی‌نژاد، ۱۳۸۵: ۱۳۸؛ نراقی، ۱۳۸۲: ۲۱۷-۲۱۸؛ کلانتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۱۰۱). درحقیقت، معماری آب‌انبار مجموعه خواجه تاج‌الدین هم بسیار شبیه معماری آب‌انبار مجموعه محمدصالح‌بیک است با این تفاوت که آب‌انبار مجموعه خواجه تاج‌الدین هم‌اکنون هیچ کارکردی ندارد.

۵. بررسی اشعار و نگاره‌های ثبت‌شده در مجموعه خواجه تاج‌الدین

هدف نگارندگان از گردآوری مطالب مذکور، آن بوده تا نقش ادبی و هنری این مجموعه تاریخی را نیز برای خوانندگان خود تبیین کند. چون بررسی اجزای مجموعه نشان می‌دهد که استنادات ادبی و هنری آن نیز حائز اهمیت است.

۵-۱. اشعار حکاکی‌شده بر روی سنگ قبر ملامحمدحسن نطنزی

در کتیبه بالای لوح سنگ قبر نوشته شده: «فقیه نبیه و حکیم متآله شاعر توانا و عارف بزرگ رهنمای جویندگان شریعت و قطب پویندگان طریقت مولانا حاج محمدحسن قطب کاشانی فرزند مولانا قاضی احمد نطنزی کاشانی متوفی ۱۲۵۷ق نوۀ دختر مولانا احمد فاضل نراقی متولد ۱۲۳۲ق وفات یک‌شنبه ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۳۰۲». شعر روی سنگ قبر بدین شرح است:

فخر اقطاب و قدوه امکان	حاج ملا حسن وحید زمان
آن‌که آینه ضمیرش بود	متجلی ز جلوۀ جانان
بود چون فیض و بوعلی و جنید	شهره در فقه و حکمت و عرفان
از ربیع دوم چو نیمه گذشت	تن رها کرد و شد به عالم جان

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی - فرهنگی خواجه تاج الدین...، رضا شجری و همکاران

سال هجری هزار و سیصد و دو	باد عبد علی بباغ جنان
عاطفی با عنایت مطلع	کرد تاریخ دیگری عنوان
قطب ابرار و قدوه امکان	حاج ملاحسن فرید جهان

- دو ارتفاع عرضی سنگ قبر

بسم الله الرحمن الرحيم

بدان یازده گوهر بحر تمکین	که ظاهر شدستند از درج زهرا
که مگذار ما را به خود یک دم ای شه	که خریدیم و مفلوک و ناچیز و رسوا

- دو ارتفاع طولی سنگ قبر

نداریم جز درگه تو پناهی	نکردیم جز تو بر هرکس تولا
ولای علی جستم از بدو فطرت	نه از راه طاعت نه تقلید آبا
به آثار نقلی به برهان عقلی	به اطوار قلبی به ارشاد مولا
شد از بندگی حلقه در گوش جانم	که در عبد علی خواندم آن پیر دانا
سراغاز هر دفتر و سفر و طغرا	بود نام حیّ قدیم توانا
محمد که بود از ازل اصل فطرت	از آن شد بدو در ابد ختم ابنا
تویی مالک ملکت هر دو گیتی	تویی صاحب شأن انا خلقنا
الا ای کمین چادرت روح قدسی	که دارد به درباری تو مباها

تصویر ۱۲: سنگ قبر ملا محمدحسن نطنزی

۵-۲. سنگ‌نوشته مزار فرزند ملامحمدحسن نطنزی

عارف وارسته محمد که بود	پدر حسن زبده دور زمان
خادم دل‌باخته شرع و دین	سالک حق پاکدلی نکته‌دان
بار سفر بست و به عقبی شتافت	زد به فلک خیمه از این خاکدان
از کرم و لطف جهان‌آفرین	شاد روانش به جنان جاودان
ماه وفاتش رقم عاطفی	بود به شعبان و چنین شد بیان
رفته ز دور قمری چهار سال	«پور حسن گشت مقیم جنان» ۱۳۳۶ق

۵-۳. نقاشی و نگاره‌های دیوار بقعه خواجه تاج‌الدین

یکی دیگر از نگاره‌های این مجموعه، نقاشی بسیار زیبا بر فراز دیوار روبه‌روی مزار امام‌زادگان (ع) است.

تصویر ۱۳: یکی از دیوارهای داخلی مجموعه خواجه تاج‌الدین

ذیل عکس فوق ذکر شده که افراد ایستاده به‌ترتیب از راست به چپ عبارت‌اند از: «سلمان فارسی»، «بلال حبشی»، «نامعلوم»، «جبرائیل»، «ابوذر غفاری» و افراد نشسته نیز به‌ترتیب عبارت‌اند از: پیامبر (ص)، طرف راست ایشان امام حسن (ع)، طرف چپ ایشان امام حسین (ع).

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی - فرهنگی خواجه تاج‌الدین...، رضا شجری و همکاران

شایان ذکر است کلاه افراد نشسته و دو نفر طرفین آن از نوع سلجوقی است، ولی کلاه افراد ایستاده از نوع مغولی است. تمام افراد در عکس از صحابه پیامبر (ص) هستند. تصویر در سال ۱۳۷۶ مطابق ۱۹۹۶م تعمیر شده و به نظر باستان‌شناسان، این عکس مربوط به دوره صفویه یا قاجار است.

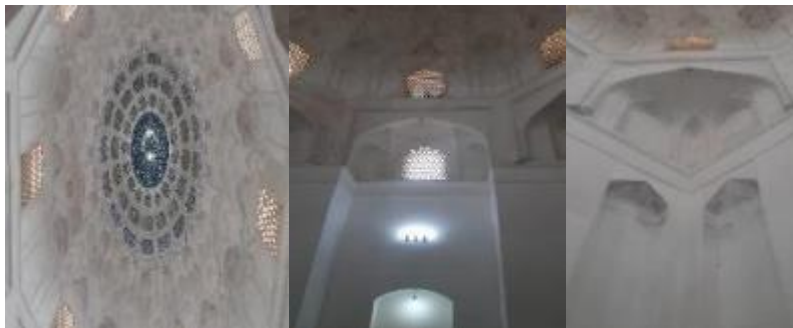
۶. نتیجه‌گیری

کاشان با پیشینه غنی فرهنگی و تاریخی خود، آثار و ابنیه بسیار فاخری را به نام خود ثبت کرده که متأسفانه بر اثر گذر زمان و بلایای طبیعی بیش‌تر آن‌ها از بین رفته است. یکی از این ابنیه مهم تاریخی، مجموعه خواجه تاج‌الدین در جوار مسجد آقابزرگ بوده که براساس نظر برخی کارشناسان میراث فرهنگی، آثار اولیه آن مربوط به دوران سلجوقی ولی سقف‌های آن متعلق به دوره ایلخانان است. این مجموعه شامل مسجد، مدرسه، مناره، آب‌انبار، خانقاه، حمام، گذر، زورخانه، کاروان‌سرا و بقعه‌ای بوده که اکنون تنها دو گنبد آجری قرینه یک‌دیگر و بخش‌های کوچک دیگری از آن باقی مانده است. خاندان‌های بزرگ کاشانی مانند فیض، نراقی، نطنزی و... در شمار استادان و دانش‌آموختگان مدرسه خواجه تاج‌الدین بوده‌اند؛ از این‌رو کاشان همواره مهد علما و دانشمندان بزرگی بوده که با معرفی آن‌ها می‌توان زمینه‌آشنایی بیش‌تر نسل آتی را با موارث علمی، فرهنگی و تاریخی فراهم کرد. از مهم‌ترین کارکردهای مجموعه، شناخت مختصات و سبک معماری ابنیه تاریخی کاشان و ویژگی‌های عصر سلجوقی و مغول است. البته مجموعه دارای کارکردهای علمی، فرهنگی، اقتصادی، بهداشتی - درمانی، رفاهی و تفریحی نیز بوده و هست. از این‌رو، نگارندگان کوشیدند تا با استفاده از شواهد و قرائن تاریخی و نیز پژوهش‌های میدانی و استفاده از نقشه‌ها و عکس‌های هوایی و اسناد کتابخانه‌ای، اطلاعات کامل این مجموعه را ثبت کنند تا این میراث ارزشمند تاریخی و فرهنگی برای نسل آتی هم حفظ گردد و آیندگان غنای علمی فرهنگی این خطه را فراموش نکنند.

۱: سند مربوط به بقعه خواجه تاج‌الدین: صورت مخارج بقعه عبد علی‌شاه (۱۳۳۲-۱۳۰۲ق)

همراه با اسامی استادان بنا و عمله‌ها و دستمزد آن‌ها و مصالح و مقدار آن

۲: سقف و دیوارهای بقعه خواجه تاج الدین

۳: زیارت نامه امامزاده اسحاق و ابوطالب (ع)

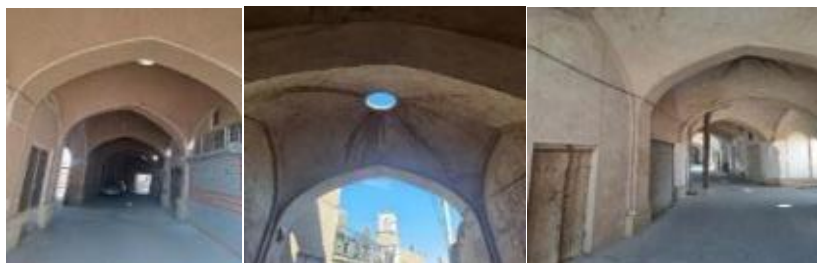
۴: درهای چوبی مجموعه خواجه تاج‌الدین

۵: نقاشی‌های دیوار داخلی بقعه خواجه تاج‌الدین

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی - فرهنگی خواجه تاج الدین...، رضا شجری و همکاران

۶: به ترتیب از راست به چپ: نمای داخلی گذر علی نقی خان، نمای سقف و داخل گذر حاج نقی خان در مجاورت مجموعه خواجه تاج الدین

۷: نمای بیرونی آب انبار و حمام ملاها در مجاورت مسجد آقابزرگ و مجموعه خواجه تاج الدین

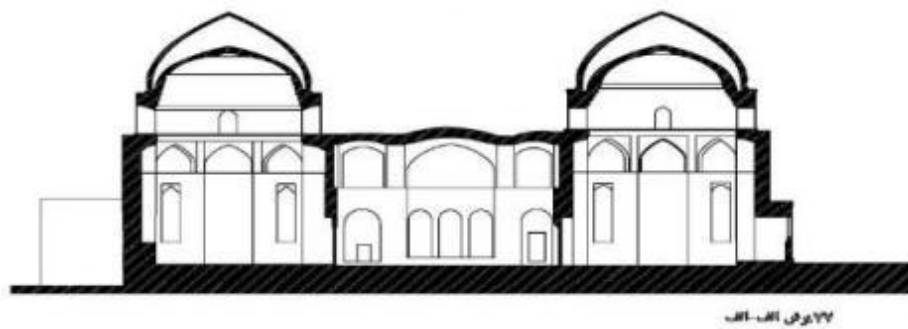
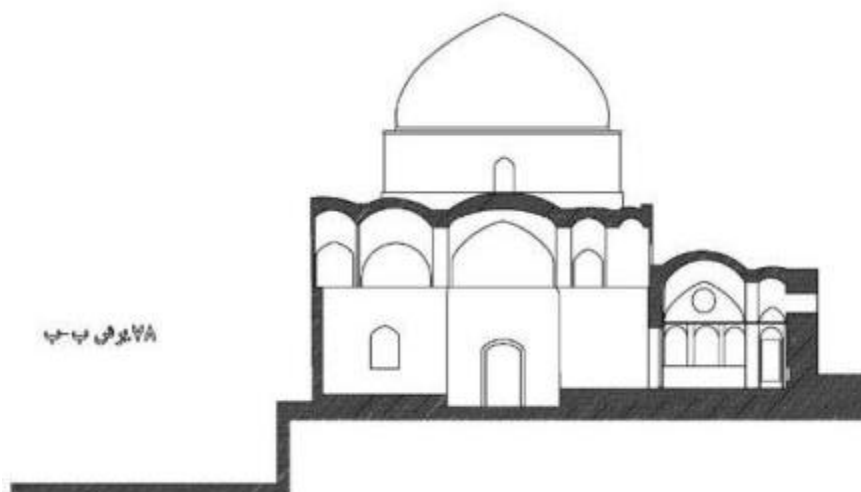
۸: دو گنبد مجموعه خواجه تاج الدین و نمای فعلی مسجد خواجه تاج الدین

۹: گنبد‌های مجموعه خواجه تاج‌الدین از زوایای گوناگون (از صحن مسجد آقابزرگ و کوچه پشت بقعه)

۱۰: نگاره‌های سقف بقعه خواجه تاج‌الدین

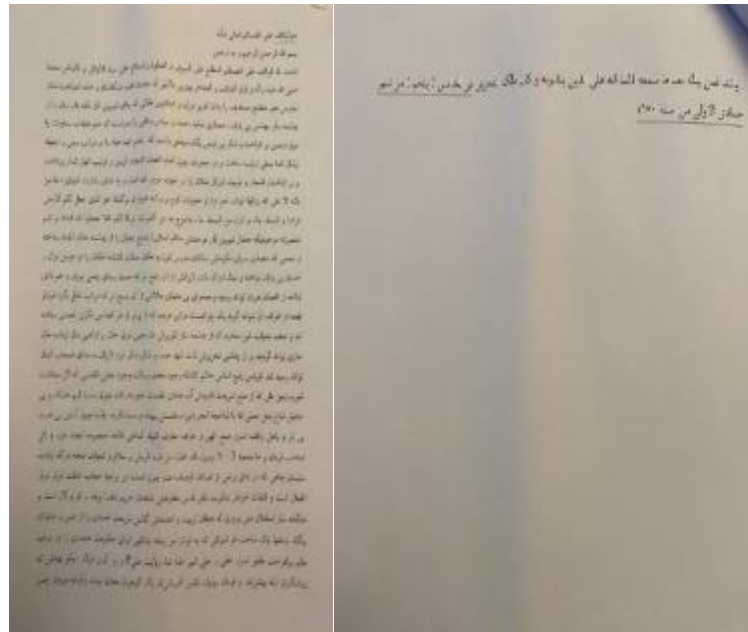

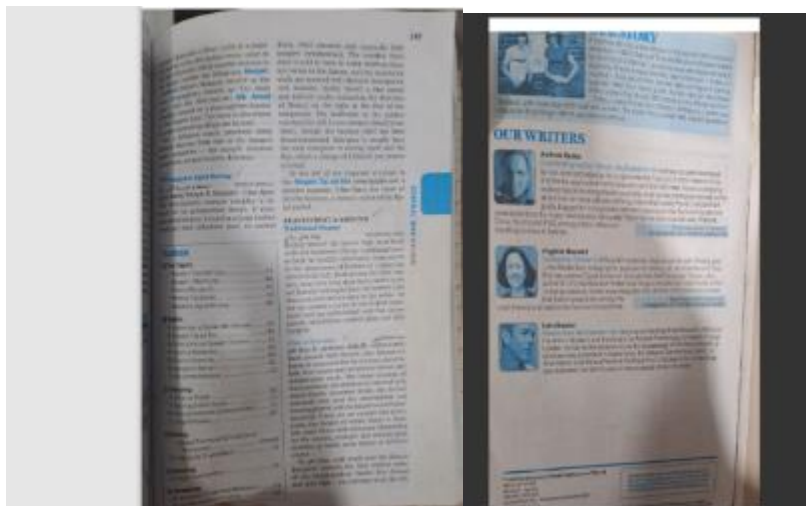
۱۳: زیلوهای قدیمی به جامانده در مسجد آقابزرگ با تصریح
به آدرس بقعه خواجه تاج الدین با قدمت حدود دو قرن

۱۴: تصویر عبد علی شاه

[illegible]

برموضع موقوفه که مستحقاً بر مسجد و مدرسه من افتاد و صدقه و وقف به لغت عربیه جاری شد و اعیان القبول
چنین جریان یافته بلکه واقف تمامی املاک موقوفه را به خود استخراج نمود و به تصرف من بویست من بیولا
داده شد و رایحه لقیحی و الاقیاض و سایر شرایط و اوقات خود الاشیاط علی حسب الشرح و حصول و مرص
شد و تولیت املاک موقوفه به موقوفه به جانب آقا زاده امام مهدی علی و جانب خیر النجاشی حاجی محمدصادق
قرار شده بهر نحو که ایشان معین نمایند و هنگامی که هر متولی در هر عصری که باشد تأیید به جهت خود
معین نماید یا لیکن با علم یقین جانب آقا زاده و حاجی محمدصادق تولیت با اذن و اقتضا و ائقی ذکر
الاحوال خود در یک قرار شد تسلی بعد تسلی و طبق به مقتضای اولاد ذکور اولاد اعیان و به نام ذران
شد که در سال متاع حاصله موقوفات را خرج و مصالح ضروریه را و تعملات ذریه آنها و به نام
شیخ حنه حشر ... بنصواب و نظارت خیرالقیر محمد علی آقام الحروف و اذیع و تقسیم بر عمام و
طلال و مرمت بنایی و تجارت و شمع و چراغ و فرش سبزه و غیر مصالحی که ضرورت شود برسانند و اولاد
از علود در هر سقیر به نظارت موقوفه تعیین نمایند یا علم یقین نظارت موقوفه پدرش و اهل ذکور اولاد
خود قرار شد و با اقرارش با ذکور اولاد ثابت علی حق الیاد قرار شد لیکن اولاد به غیر از متاع یقین بعد از
موت مصالح ضروریه املاک موقوفه برادران که حق التکلیف و حق الظهار در جسد هر که باشد باقی بماند

۱۶: صفحه معرفی ویرجینیا مکس ویل و گزارش وی از خواجه تاج الدین در کتاب *Welcome to Iran*

پی‌نوشت‌ها

۱. برای توضیح بیش‌تر درباره کاشان ر.ک: ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۱۱۴؛ ابواسحاق، ۱۳۷۳: ۲۰۴ و ۲۰۹؛ ابن‌خردادبه، ۱۳۷۰: ۱۹؛ یعقوبی، ۱۳۴۷: ۵۰؛ رستگار، ۱۳۸۴: ۱۲۹-۱۳۱؛ ناشناس، ۱۴۰۳ق: ۱۴۳؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۵۲؛ تشکری، بی‌تا: ۳۲-۳۳).

۲. قبل از نگارش این پژوهش درباره گذر محمدصالح‌بیک و محله گریچه و نیز مجموعه خواجه تاج‌الدین و گذرهای متصل با حدود صد نفر از افراد مطلع و معمر محلی گفت‌وگو و مصاحبه حضوری و تلفنی شده که در این‌جا به شماری از این اسامی اشاره می‌شود. متأسفانه پنج نفر از ایشان هم‌اکنون دیگر در قید حیات نیستند ولی خوش‌بختانه اطلاعات آن‌ها را طی دو سال گذشته ثبت و ضبط کرده و سپس با استناد به منابع کتاب‌خانه‌ای و مشاهدات میدانی اقدام به نگارش این پژوهش کرده‌ایم. مصاحبه با افرادی مانند آیت‌الله امامی کاشانی قبل از رحلت، حجت‌الاسلام و المسلمین آقایان اسماعیل‌پور مدیرکل اوقاف استان بوشهر، حافظیان (رئیس اسبق اداره اوقاف شهرستان کاشان)، یوسفی (ریاست محترم مرکز خدمات حوزه علمی کاشان) و حاج آقا هادی‌زاده.

آقایان: دکتر عباسعلی فراهی عضو هیئت علمی دانشگاه کاشان، دکتر عبدالحسین مهندس، دکتر حسین فرخ‌یار، حسین حنطه‌ای (رئیس اسبق اداره آموزش و پرورش کاشان)، مهندس سرمدیان (رئیس اداره میراث فرهنگی)؛ مهندس زیارتی (کارشناس اداره میراث فرهنگی)، دکتر سید علی‌اکبر آرزوگر، دکتر زرگر.

آقایان: حسن عاطفی، افشین عاطفی، فتاحی، حاج جواد دوست، علی محمد دوست، علی واصل بحق، محمود سمسار، محمود صانع، حسین نوری، علی شبخوان، سید محمود تقریری، اسدالله امینیان، مهندس زیارتی، مهندس رضایی، مهندس حلی، مهندس متولی، حسین انجیری، غلامرضا عباسی، احمد شهبازیان، مهندس حسین خیران، علی صنعتکار، احمد علاقه‌مند، ایرج دربان، محمود صفایی‌نژاد، رحمت کیانی، محسن زاهدی، عباس صباغیان، ماشاءالله عربشاهی، عباس عربشاهی، ابوالفضل عربشاهی.

خانم‌ها: فاطمه انجیری، افضل اسلامی، انسیه حاجی غفاری، منیره حاجی غفاری، فخرالملوک حجت‌زاده، فاطمه صفایی‌نژاد (۱۳۰۴)، طاهره فراهی، فاضله سادات اجتهد، خانم ظاهری همسر مرحوم شیرینکار، خانم ساروخانی در اداره میراث فرهنگی کاشان.

۳. برای توضیح بیش‌تر ر.ک: شجری و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۵۲.

۴. این بنا با قدمتی بیش از هفت صد سال در بهمن ۱۳۳۴ ش به شماره ۴۰۰ در دفتر آثار ملی و تاریخی کشور به ثبت رسیده است.

۵. البته باید ذکر شود که در کتاب *Wealcom to Iran* از «بیر (Bear) مقاله‌ای از (ویرجینیا مکس ویل) چاپ شده که در آن شرح گزارش خانم ویرجینیا از محله‌های تاریخی کاشان از جمله مسجد آقا بزرگ و مجموعه خواجه تاج‌الدین ذکر شده است (Bear, 2003: 147).

۶. درخصوص مشخصات و تصویر زیلوها ر.ک: تصویر ۱۳ در بخش پایانی این پژوهش.

۷. این ادعا براساس اسناد و مدارک موجود از جمله تاریخ کاشان از کلاتر ضرابی و نیز اطلاعات کتاب حسن نراقی در متن ذکر شد و از مستندات موجود برای تقویت احتمال تاریخ تقریبی بنا استفاده شده است. هم‌چنین از نظریات کارشناسان و خبرگان معماری‌های سستی هم‌چون مهندس حلی و کارشناسان میراث فرهنگی نیز استفاده شد. البته باید ذکر شود که حسن نراقی با دو واسطه به مرحوم آقابزرگ (ملا مهدی دوم مشهور به آقابزرگ) صاحب مسجد آقابزرگ می‌رسد. حسن نراقی فرزند آیت‌الله حاج میرزا محمدحسین نراقی بوده و حاج میرزا محمدحسین نراقی فرزند حاج میرزا محمدعلی نراقی بوده و این حاج میرزا محمدعلی نراقی فرزند ملا مهدی دوم یا آقابزرگ کاشانی بوده‌اند. کسی که مسجد آقابزرگ به نام ایشان است. ایشان به‌عنوان کسی که خودش و اجدادش از بدو تولد در این محله بوده و زادگاه اصلی ایشان محسوب می‌شده، دارای اطلاعات ارزشمند تاریخی در این حیطه هستند و همان‌طور که مستحضرید، آثار ارزشمند ایشان بارها در مقالات و مکتوبات علمی مورد استناد واقع شده است. البته درباره توان علمی ایشان هم باید گفت که آقای دکتر حیدری مسئول کاشان‌پژوهی دانشگاه کاشان کتاب جستارهایی در تاریخ را که حاصل گردآوری اسناد و اطلاعات مربوط به مرحوم حسن نراقی (برگرفته از مجله فرهنگ و هنر) است، نوشته‌اند.

۸. ملک‌المورخین در کتاب خود به بقعه خواجه تاج‌الدین و آب‌انبار آن اشاره کرده است (ر.ک: ملک‌المورخین، ۱۳۷۸: ۲۱).

۹. شواهد عینی حاکی از آن است که در مجموعه قبر حاج‌ملا محمدحسن قطب و تعدادی از وابستگان اوست و در تاریخ کاشان هم ذکر شد این مقبره توسط خواجه تاج‌الدین بر سر یک امام‌زاده و جمعی از قاضیان شریعت ساخته شده است (ص ۲۹۴-۲۹۵).

۱۰. عاطفی، ۱۳۹۹: ۹۸.

11. <https://www.eavartravel.com/en/blog/2019/123/130462/elements-of-persian-architecture>

۱۲. ر.ک: حلی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۶۲. البته ۱۹۰ سال پیش یک اصل کاسه‌سازی توسط استاد جعفرخان کاشی - رستم معماران ایران - به اصول اربعه معماری افزوده شد؛ چنان‌که سپهسالار از استاد جعفرخان کاشی می‌خواهد در مدرسه سپهسالار - مدرسه شهید مطهری فعلی با مدیریت آیت‌الله امامی کاشانی رحمه الله علیه - به سقف هشت‌ضلعی چیزی اضافه کند. وی هم هفت کاسه از رسمی بندی منشعب کرده و در سقف اضافه می‌کند و این‌گونه اصول اربعه معماری را به اصول خمسة معماری تغییر می‌دهد که البته این نوع معماری بیش‌تر مربوط به اواخر دوره قاجار است.

۱۳. مجموعه اطلاعات این قسمت براساس نظر کارشناس اداره میراث فرهنگی - استاد سید علی اکبر حلی - بعد از بازدید از مجموعه است که از طریق فایل صوتی در اختیار نگارندگان قرار گرفته است.

۱۴. برای توضیح بیش‌تر درباره کاشی‌های دوره سلجوقی ر.ک: مهرپویا، ۱۳۸۴، ج ۲: ۱۱۶۲؛ درباره تزیینات و کاشی‌های طاق نصرت‌ها در دوره تیموری ر.ک: استیرلن، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۲۸.

۱۵. شکل و طرز تعبیه گنبد به این معنی که نمای گنبدهای سلجوقی و مغول چون قوس شکسته ولی گنبدهای صفوی پیازی شکل و دوپوشی است (هتستین و دلیوس، ۱۳۸۸: ۲۳۰).
۱۶. برای توضیح بیش‌تر درباره وضع خانقاه‌ها در عهد مغول ر.ک: راشدمحصل و حسین زاده هروی، ۱۳۹۰: ۶۰.
۱۷. البته نگارندگان معتقدند با توجه به این‌که بازار متصوفه در عصر صفویه و قاجار بسیار کساد بوده و فقط حسن نراقی و برخی از نویسندگان معاصر به تبع وی، از خانقاه یاد کرده‌اند، بسیار بعید است که خانقاه توانسته باشد در جوار مسجد آقابرگ و با وجود علمای خاندان نطنزی و نراقی، فعالیت کند؛ ازاین‌رو به احتمال زیاد این خانقاه کارکردهای مربوط به امور خانقاه‌ها را نداشته است.
۱۸. خانوارهایی که باهم خویشاوندند، در خانه‌هایی که در یک کوچه بن‌بست قرار دارند مستقر می‌شوند و محل (در بند) را ایجاد می‌کنند و مجموعه این قوم و خویش‌ها محلات را شکل می‌دهند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۶۳).

منابع

- ابن حوقل، محمد بن علی. (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل: ایران در صورت الارض*. به اهتمام جعفر شعار. چ ۲. تهران: امیرکبیر.
- ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله. (۱۳۷۰). *المسالك و الممالك*. ترجمه حسین قره‌چانلو. تهران: مترجم.
- ابواسحاق اصطخری، ابراهیم. (۱۳۷۳ش). *مسالك و ممالك*. ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستری. به کوشش ایرج افشار. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمد افشار.
- استادی، رضا. (۱۳۸۲). *شرح احوال و آثار ملا مهدی نراقی و ملا احمد نراقی و خاندان ایشان*. کاشان: کنگره بزرگداشت ملامهدی نراقی و ملا احمد نراقی.
- استیرلن، هانری. (۱۳۸۴). *هنر معماری در عصر صفوی: میدان امام، مسجد امام، مسجد شیخ لطف الله*. ترجمه منصور فلاح‌نژاد. به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد. تهران: رسانش، ۱۱۴-۱۳۵.
- اعظم واقفی، سید حسین. (۱۳۸۱). *میراث فرهنگی نطنز (ج ۲)*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بلوم، جان‌تان؛ بلر، شیلا، جی. دوری، کارل؛ استینگهاوسن، ریچارد، و گرابر، اولگ. (۱۳۸۸). *تجلی معنا در هنر اسلامی*. ترجمه اکرم قیطاسی. تهران: سوره مهر.
- پهلوان‌زاده، لیلان. (۱۳۹۱). *اصفهان دارالعلم شرق در دوران صفویه*. فصلنامه علمی پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، ۴ (۳)، ۶۳-۸۶.
- تاج‌بخش، احمد. (۱۳۸۱). *تاریخ مختصر تمدن و فرهنگ ایران قبل از اسلام*. تهران: مؤسسه انتشارات یادواره کتاب.
- تشکری، علی. (بی‌تا). *ستارگان فروزان: شرح حال شماری از امامزادگان*. به اهتمام حبیب‌الله سلمانی آرانی. آران و بیدگل: کنگره ملی محققان آرانی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۹۸الف). *بیست و یک گفتار درباره نسخه‌های خطی*. دفتر پانزدهم. بنیادگذاران نخستین ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه. قم: مورخ با همکاری کتابخانه دانشگاه تهران.
- جعفریان، رسول. (۱۳۹۸ب). *دو رساله در شجره امامزادگان مدفون در کاشان*. برگرفته از کتاب *بیست و یک گفتار درباره نسخه‌های خطی*، دفتر پانزدهم. بنیادگذاران نخستین ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه. قم: مورخ.

- جمشیدی، حسین. (۱۳۹۲). طایر قدسی: شرحی بر احوال فقیه فرزانه حکیم متاله و عارف ربانی علامه آخوند ملا محمد کاشانی. کاشان: محتشم.
- حاجی‌زاده، مطهره و رحیمی، عبدالرفیع. (۱۳۹۹). تأثیر اندیشه‌های شیعی-صوفی بر معماری شهری کاشان (از دوره ایلخانی تا آغاز صفویه). دوفصلنامه اندیشه معماری، ۴ (۷)، ۲۹-۴۳.
- حلی، سید اکبر. (۱۳۶۵). گره‌ها و قوس‌ها در معماری اسلامی. قم: چاپخانه مهر.
- حمیدی‌نژاد، محمد. (۱۳۸۵). جاذبه‌های گردشگری کاشان. ترجمه عطیه مقدسیان. قم: نجم‌الهدی.
- حنطه‌ای، حسین. (۱۴۰۱). راز ماندگاری یک دبیرستان: پیشینه و تاریخ دبیرستان ماندگار امام خمینی رحمه الله علیه کاشان. چ ۱. کاشان: ارمغان ادب.
- خانی آرانی، فاطمه. (۱۳۹۰). کاشان مهد تمدن و هنر. کاشان: همگام با هستی.
- درخشان، محمد. (۱۳۹۶). مدارس عصر صفوی. فصلنامه تاریخ نو، ۷ (۱۹)، ۴۹-۸۱.
- رازی، عبدالجلیل. (۱۳۳۱). النقص: بعض مثالب النواصب فی نقص «بعض فضایح الروافض». مقدمه و تصحیح سید جلال‌الدین حسینی ارموی. تهران: سپهر.
- راشدمحصل، محمدرضا و حسین زاده هروی، فاطمه. (۱۳۹۰). ریشه‌یابی دگرگونی‌های فکری و رفتاری تصوف مکتبی تا قرن نهم هجری قمری. کهن‌نامه ادب پارسی، ۲ (۲)، ۵۵-۶۹.
- راوندی قاسانی، ابی‌الرضا. (۱۳۳۴ش). دیوان السید الامام ضیاءالدین ابی‌الرضا الحسنی الراوندی القاسانی. تصحیح سید جلال‌الدین ارموی محدث. طبعه الاولى. بی‌جا: مطبعة المجلس.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان. (۱۳۸۶). راحه الصدور و آیه السرور فی تاریخ آل سلجوق. تصحیح محمد اقبال. تهران: اساطیر.
- رستگار، پرویز. (۱۳۸۴). کاشان و محدثان کاشان. مجله تخصصی مرکز کاشان‌شناسی دانشگاه کاشان، ۱ (۱)، ۱۴۱-۱۲۸.
- رضوی، نیلوفر. (۱۳۸۴). معماری، مسجد، موسیقی نور. برگرفته از مجموعه هنر و معماری مساجد، جلد اول. به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی، هنری مساجد. تهران: رسانش. ص ۴۴۷-۴۷۰.
- روح‌الامینی، محمود. (۱۳۸۴). از گلاب کاشان تا گل‌های کاشان. مجله تخصصی مرکز کاشان‌شناسی دانشگاه کاشان، ۱ (۱)، ۱۴۳-۱۵۲.
- ریاضی (پروانه)، زهرا. (۱۳۸۶). دانستنی‌های تاریخی کاشان و مناطق اکوتوریسم. کاشان: مرسل.
- زرگری، رحمت‌الله. (۱۳۸۸). کاشان از نگاه سیاحان. آبادان: پرسش.

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی- فرهنگی خواجه تاج الدین...، رضا شجری و همکاران

- سادات بیدگلی، سید محمود. (۱۳۹۵). تاریخ فرهنگ کاشان از تأسیس اداره معارف تا ۱۳۵۷ ش. تهران: سازمان اسناد کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- سلطانزاده، حسین. (۱۳۶۴). تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون. تهران: آگاه.
- سلمانی آرانی، حبیب‌الله. (۱۳۷۵). سیمای کاشان (کانون فضیلت). قم: بشیر.
- سمیعی، کیوان. (۱۳۶۳). زندگانی سردار کابلی. گیلان: کتاب‌فروشی زوار.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۲). سفرنامه شاردن. ترجمه اقبال یغمایی. تهران: توس.
- شجری، رضا؛ فراهتی، عباسعلی و عربشاهی کاشی، الهام. (۱۴۰۰). بررسی تاریخیچه محله گریچه و مجموعه محمد صالح بیگ و تحلیل کارکرد فرهنگی آن در منطقه کاشان. جستارهای تاریخی، ۱۲ (۲)، ۱۵۱-۱۸۹.
- شوازی، آگوست. (۱۳۸۱). تاریخ معماری. ترجمه لطیف ابوالقاسمی. تهران: دانشگاه تهران.
- صادقی، مصطفی. (۱۳۸۶). کاشان در مسیر تشیع. قم: شیعه‌شناسی.
- طاهباز، منصوره؛ جلیلیان، شهربانو و موسوی، فاطمه. (۱۳۹۱). آموزه‌هایی از معماری اقلیمی گذرهای کاشان. دوفصلنامه مطالعات معماری ایرانی، شماره ۱، ۵۹-۸۳.
- طباطبایی، ملک. (۱۳۹۰). مبانی نظری معماری. ج ۱. تهران: فاطمی.
- عاطفی، افشین. (۱۳۸۸). نامه کاشان (دفتر دوم). کاشان: همگام با هستی.
- عاطفی، افشین. (۱۳۹۰). نامه کاشان (دفتر چهارم). کاشان: همگام با هستی.
- عاطفی، افشین. (۱۳۹۲). همنوا با قدوسیان: ویرانه‌های نخستین همایش فقیه فرزانه، حکیم مثاله و عارف ربانی علامه آخوند ملا محمد کاشانی (ره). کاشان: همگام با هستی.
- عاطفی، افشین. (۱۳۹۹). فقیه ریاضیدان: زندگی‌نامه حاج ملا محمد حسین نطنزی کاشانی. کاشان: ارمغان ادب.
- عاطفی، افشین. (۱۴۰۳). نجم‌الدوله: زندگی‌نامه و نامه‌های میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله به علمای خاندان نطنزی. کاشان: ارمغان ادب.
- عبدعلی شاه کاشانی. (۱۳۷۸). دیوان عبد علیشاه کاشانی (مولانا حاج محمد حسن قطب). تصحیح حسن عاطفی، با مقدمه افشین عاطفی. کاشان: مرسل.
- عطاریها، سعید. (۱۳۸۵). راز و رمزهای آب‌انبارهای کاشان. فصلنامه فرهنگی اجتماعی فرهنگ مردم، ۵ (۱۹ و ۲۰)، ۱۸۶-۱۹۶.

- غنیمه، عبدالرحیم. (۱۳۶۴). *تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی*. ترجمه نورالله کسای. چ ۴. تهران: دانشگاه تهران.
- فراحتی، عباسعلی. (۱۳۸۲). *مسجد و تأثیرات علمی و اجتماعی آن در جامعه اسلامی از آغاز اسلام تا پایان حکومت اموی*. تهران: ستاد عالی هماهنگی کانون‌های فرهنگی هنری مساجد.
- فرخ‌بار، حسین. (بی‌تا). *مشاهیر کاشان*. کاشان: راسخ.
- فقیه محمدی جلالی (مشهور به بحر العلوم)، محمد مهدی. (۱۳۸۹). *حمزه بن موسی الکاظم (ع) بررسی زندگانی و مزارات منسوب به حمزه بن موسی (ع)*. قم: وثوق.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۳۸۷). *معتصم الشیعه فی احکام الشریعه*. تحقیق مسیح توحیدی وحدت. به اشرف محمد امامی کاشانی. تهران: المدرسه العلیا للشهید المطهری.
- قزوینی، سید محمد کاظم. (۱۳۹۰). *زندگانی امام جواد (ع) از ولادت تا شهادت*؛ ترجمه الامام الجواد علیه السلام من المهد الی الالحد. ترجمه سید محمد صالحی. تهران: یاس بهشت.
- کلانتر ضرابی (سهیل کاشانی)، عبدالرحیم. (۱۳۵۶). *تاریخ کاشان*. به کوشش ایرج افشار. چ ۳. تهران: امیرکبیر.
- کنت دو گوینو، ژوزف آرتور. (۱۳۶۷). *سه سال در آسیا: سفرنامه کنت دو گوینو ۱۸۵۵-۱۸۵۸*. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: کتاب‌سرا.
- محمدی خبازان، ساین. (۱۳۹۵). *مفهوم خانه در اصفهان دوره صفوی*. تهران: کتاب‌آرایی ایرانی.
- مزرعتی، احمد. (۱۳۸۸). *تلخیص مرصاد العباد فی کشف سرالایجاد و چند مقاله*. تصحیح و تحقیق افشین عاطفی. کاشان: همگام با هستی.
- ملک‌المورخین کاشانی، عبدالحسین. (۱۳۸۷). *مختصر جغرافیای کاشان*. تصحیح افشین عاطفی. کاشان: مرسل.
- مهرپویا، جمشید. (۱۳۸۴). *آرایه‌های معماری سنتی در مساجد ایران*. برگرفته از کتاب *مجموعه مقالات هنر و معماری مساجد*. به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی هنری مساجد. تهران: رسانش. ص ۱۱۴۵-۱۱۷۹.
- مؤمن بالله، صمد و احمدزاده، داود. (۱۳۹۳). *نقش امامزادگان در گسترش مذهب شیعه در ایران*. *امامزادگان و حیات فرهنگی*. به کوشش احمد شرفخانی، محمد مهرابی، اصغر منتظرالقائم، ناشر: سازمان اوقاف و امور خیریه، ص ۴۲۰-۴۳۴.

تحلیل و بررسی پیشینه مجموعه تاریخی- فرهنگی خواجه تاج الدین...، رضا شجری و همکاران

میرمحمدصادق، سید سعید. (۱۳۸۴). سرگذشت شاه سلطان محمد خدابنده صفوی: تلخیص و بازنویسی کتاب نقاوه الآثار فی ذکر الاخیار اثر محمود بن هدایت الله افوشته ای. تهران: اهل قلم. ناشناس. (۱۴۰۳ق). *حدود العالم من المشرق الى المغرب*. به کوشش منوچهر ستوده. تهران: کتابخانه طهوری.

نراقی، حسن. (۱۳۶۴). *کاشان در جنبش مشروطه ایران*. تهران: ایران. نراقی، حسن. (۱۳۶۵). *تاریخ اجتماعی کاشان*. چ ۲. تهران: علمی و فرهنگی. نراقی، حسن. (۱۳۸۲). *آثار تاریخی شهرستان های کاشان و نطنز*. چ ۲. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

نصرآبادی اصفهانی، میرزا محمدطاهر. (۱۳۱۷). *تذکره نصرآبادی*. تصحیح وحید دستگردی. تهران: ارمغان.

نطنزی کاشانی، محمدحسن. (۱۳۸۸). *تلخیص مرصاد العباد فی کشف سر الایجاد و چند مقاله*. تصحیح افشین عاطفی. به کوشش احمد مزرعتی. کاشان: همگام با هستی.

هتستین، مارکوس و دلیوس، پیتر. (۱۳۸۸). *معماری اسلامی*. ترجمه اکرم قیطاسی. تهران: سوره مهر. یعقوبی، ابن واضح. (۱۳۴۷). *البلدان*. ترجمه محمدابراهیم آیتی. چ ۲. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

Baer, B. L. (2003). Welcome to Iran. *Commonweal*, 130 (18), 31.

Bakhtiar, A., & Rezapour, S. (2007). *Welcome to Iran*. Yassavoli.

References

- Abd al-Alishah Kashani. (2019). *Diwan of Abd al-Alishah Kashani (Maulana Hajj Mohammad Hassan Qutb)*. Edited by Hassan Atefi, with an introduction by Afshin Atefi. Kashan: Mursal. [In Persian]
- Abul eshaq. (1994). *Al-masalak wa al-mamalak*. Translated by Muhammad bin As'ad bin Abdullah Testari. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Dr. Mohammad Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Atefi, A. (2010). *Kashan letter (Second Book)*. Kashan: In Harmony with Being. [In Persian]
- Atefi, A. (2011). *Kashanl (Fourth Book)*. Kashan: In Harmony with Being. [In Persian]
- Atefi, A. (2013). *In Harmony with the Saints: The Visionary of the First Conference of the Wise Jurist, the All-Holy Hakim, and the Divine Mystic, Allama Akhund Mullah Mohammad Kashani (RA)*. Kashan: In Harmony with Being. [In Persian]
- Atefi, A. (2014). *Najm al-Dawla: The biography and letters of Mirza Abdul Ghaffar Najm al-Dawla to the scholars of the Natanzi family*. Kashan: Armaghan Adab. [In Persian]
- Atefi, A. 2019. *The mathematician jurist: The biography of Hajj Mullah Mohammad Hossein Natanzi Kashani*, Kashan: Armaghan Adab. [In Persian]

- Attarha, S. (2006). The secrets and mysteries of Kashan reservoirs. *Cultural and Social Quarterly of the Culture of the People*, 5(19 and 20), 186-196. [In Persian]
- Azam Vaghefi, S. H. (2002). *Cultural heritage of Natanz (Vol. 2)*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. [In Persian]
- Baer, B. L. (2003). *Welcome to Iran. Commonwel*, 130(18), 31. [In English].
- Bakhtiar, A., & Rezapour, S. (2007). *Welcome to Iran*. Yassavoli . [In English].
- Bloom, J; Blair, Sh; J. Dory, C; Stinghausen, R& Graber, O. (2009). *The manifestation of meaning in Islamic art*. Translated by Akram Ghitasi. Tehran: Surah Mehr. [In Persian]
- Conte du Gobineau, J.A. (1988). *Three years in Asia: The travelogue of Comte de Gobineau 1855-1858*. Translated by Abdolreza Houshang Mahdavi. Tehran: Ketabsara. [In Persian]
- Derakhshan, M. (2017). Schools of the Safavid era. *New Tarikh Quarterly*, 7(19), 49-81. [In Persian]
- Faqih Mohammadi Jalali (known as Bahr al-Uloom), M.M. (2009). *Hamza bin Musa al-Kazim (AS): A study of the Life and Tombs Attributed to Hamza bin Musa (AS)*. Qom: Vosugh. [In Persian]
- Farahati, A. (2003). *The mosque and its scientific and social impacts in Islamic society from the beginning of Islam to the end of the Umayyad rule*. Tehran: High Coordination Headquarters for Cultural and Artistic Centers of Mosques. [In Persian]
- Farrokhyar, H. (Bita). *Celebrities of Kashan*. Kashan: Rasek. [In Persian]
- Feyz Kashani, M. (2008). *Mo'tasem al-Shi'eh in the laws of the Sharie'h*, the investigation of the monotheistic Messiah of unity; under the supervision of Mohammad Emami Kashani, Tehran: Al-Madrasah al-'Aliyya for the martyred. [In Persian]
- Ghanimeh, A. (1984). *History of great Islamic universities*. Translated by Noorollah Kasaei. Vol. 4. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Hajizadeh, M& Rahimi, A. (2019). *The influence of shiite-sufi thoughts on the urban architecture of Kashan (from the Ilkhanid period to the beginning of the Safavid era)*. *Architectural Thought Bi-Quarterly*, 4(7), 29-43. [In Persian]
- Hamidinejad, M. (2006). *Kashan tourist attractions*. Translated by Atiyeh Moghaddisian. Qom: Najm-ul-Hoha. [In Persian]
- Hatstein, M & D, P. (2009). *Islamic architecture*. Translated by Akram Qitasi. Tehran: Sureh Mehr. [In Persian]
- Helli, S. A. (1986). *Knots and arches in Islamic architecture*. Qom: Mehr Printing House. [In Persian]
- Henteei, H. (2001). *The secret of a lasting high school: The history and history of Imam Khomeini's lasting high school in Kashan*. Vol. 1. Kashan: Armaghan Adab. [In Persian]
- Homayunfar, A. (Bita). *The great Islamic encyclopedia. Volume 1, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia*. Article No. 282. P. 282 [In Persian]
- Ibn Hawqal. (1987). *Safar nameh-ye ibn Hawqal's: Iran in the image of the earth*. Edited by Ja'far Shaar. Vol. 2. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Ibn Khurdadbeh. (1991). *Al-masalak wa al-mamalak*. Translated by Hossein Qarechanloo. Tehran: Translator. [In Persian]
- Jafarian, R. (2019). *Twenty-one discourses on manuscripts*. Fifteenth Edition. The First Founders Iraj Afshar and Mohammad Taghi, Scholar. Qom: Historian in collaboration with the University of Tehran Library. [In Persian]

- Jafarian, R. (2019). *Two treatises on the genealogy of the Imams' descendants buried in Kashan*. Taken from the book *Twenty-one Discourses on Manuscripts*, Fifteenth Edition. The First Founders Iraj Afshar and Mohammad Taghi, Scholar. Qom: Historian. [In Persian]
- Jamshidi, H. (2013). *Tayer qudsi: A commentary on the life of the wise and wise jurist*, Allama Akhund Molla Mohammad Kashani. Kashan: Mohtasham. [In Persian]
- Kalantar Zarrabi, A. (1977). *History of Kashan*. Edited by Iraj Afshar. Vol. 3. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Khani Arani, F. (2011). *Kashan, the cradle of civilization and art*. Kashan: In step with existence. [In Persian]
- Malek-ol-Movarekhin-e Kashani, A-H. (2008). *A brief geography of Kashan*. Edited by Afshin Atefi. Kashan: Mursal. [In Persian]
- Mazraati, A. (2010). *Summary of the Musad al-'Ibad in the discovery of the secret of creation and some articles*. Edited and researched by Afshin Atefi. Kashan: In step with existence. [In Persian]
- Mehrpoya, J. (2005). Traditional architectural arrangements in Iranian mosques. In *The art and architecture of mosques*. With the efforts of the Secretariat of the High Coordination and Supervision Headquarters for Cultural and Artistic Centers of Mosques. Tehran: Rasansh. pp. 1145-1179. [In Persian]
- Mir Mohammad Sadeq, S.S. (2005). *The Story of Shah Sultan Mohammad Khodabandeh Safavi: Summary and rewriting of the book of naqvah al-athar fi dhikr Al-akhyar by Mahmoud bin Hedayatullah Afoshtei*, Tehran: Ahl Al-Qalam. [In Persian]
- Mohammadi Khabbazan, S. (2016). *The concept of home in Isfahan during the Safavid period*. Tehran: Iranian Book Publishing. [In Persian]
- Momen Bellah, S & Ahmadzadeh, D. (2014). *The role of Imamzadeh in the spread of Shiite religion in Iran. Imamzadeh and cultural life. With the help of Ahmad Sharafkhani*, Mohammad Mehrabi, Asghar Montazer Al-Qa'em, Publisher: Endowments and Charity Affairs Organization, pp. 420-434. [In Persian]
- Naraqi, H. (1985). *Kashan in the constitutional movement of Iran*. Tehran: Iran. [In Persian]
- Naraqi, H. (1986). *Social history of Kashan*. Vol. 2. Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]
- Naraqi, H. (2003). *Historical monuments of the cities of Kashan and Natanz*. Vol. 2. Tehran: Association of Cultural Monuments and Honors. [In Persian]
- Nasrabadi Isfahani, M. M. T. (1938). *Nasrabadi's memoir*. edited by Vahid Dastgerdi, Tehran: Armaghan. [In Persian]
- Natanzi Kashani, M. H. (2009). *A Collection of Mirsad al-Ibad's works on discovering the secret of creation and some articles*. Edited by Afshin Atefi, with the Effort of Ahmad Mazraati, Kashan: Hamgam Bahesti. [In Persian]
- Ostadi, R. (2003). *Biography and works of Mulla Mehdi Naraqi and Mulla Ahmad Naraqi and their family*. Kashan: Congress to commemorate Mulla Mehdi Naraqi and Mulla Ahmad Naraqi. [In Persian]
- Pahlevanzadeh, L. (2012). Isfahan, the eastern school of learning during the Safavid era. *Scientific-Research Quarterly, New Perspectives in Human Geography*, 4(3), 63-86. [In Persian]

- Qazvini, S. M. K. (2011). *The life of Imam Jawad (a.s.) from birth to martyrdom*. Translated by Imam Jawad (a.s.) from the cradle to the grave. Translated by Seyyed Mohammad Salehi. Tehran: Yas Behesht. [In Persian]
- RashedMuhassel, M. R & Hossein-zadeh Haroyan, F. (1991). Tracing the origins of intellectual and behavioral transformations of scholastic Sufism up to the ninth century AH. *Kohn-e-Namah Adab Parsi*, 2(2), 55-69. [In Persian]
- Rastegar, P. (2005). Kashan and muhaddis of Kashan. *Journal of Kashan Studies*, 1 (1), 128-141. [In Persian]
- Rawandi Qasani, A.R. (1952). *Diwan al-sayyid al-Imam Zia al-Din Abi al-Rida al-Hasani al-Rawandi al-Qasani*, edited by Seyyid Jalal al-Din Ermavi Muhaddis, first edition, Majlis Press. [In Persian]
- Rawandi, M. (1987). *Raha 'at-e-Sudur and the verse of pleasure in the history of the Seljuq dynasty*. Correction by Mohammad Iqbal. Tehran: Asatir. [In Persian]
- Razavi, N. (2005). *Architecture, mosque, music of light*. Taken from the collection of Art and Architecture of Mosques, Volume 1. With the efforts of the Secretariat of the High Headquarters for Coordination and Supervision of Cultural and Artistic Centers of Mosques. Tehran: Rasansh. 447-470. [In Persian]
- Razi, A. J. (1952). *Nullification: Some Examples of Al-Nawasib in the Nullification of "Some Fazaih Al-Rawafid"*. Introduction and correction by Seyyed Jalal-edin Hosseini Ormavi. Tehran: Sepehr. [In Persian]
- Riyazi(Parvaneh), Z. (2007). *Historical knowledge of Kashan and ecotourism areas*. Kashan: Morsal. [In Persian]
- Ruh al-Amini, M. (2005). From Kashan rose to Kashan flowers. a *Journal of Kashan Studies*, 1, 143-152. [In Persian]
- Sadatbidgoli, S. M. (2016). *History of Kashan culture from the establishment of the education department to 1357*. Tehran: National Library of the Islamic Republic of Iran Documents Organization. [In Persian]
- Sadeghi, M. (2007). *Kashan on the path of shiism*, Qom: Shiism Studies. [In Persian]
- Salmani Arani, H. (1996). *The appearance of Kashan (the center of virtue)*. Qom: Bashir. [In Persian]
- Sami'i, K. (1984). *The life of Sardar Kabuli*. Gilan. Bookstore of the Pilgrims. [In Persian]
- SHajari, R; Farahati, A& Arabshahi Kashi, E. (2021). A study of the history of the Gricheh neighborhood and the collection of Muhammad Saleh Bey and analysis of its cultural function in the Kashan region. *Historical Essays*, 12(2), 151-189. [In Persian]
- SHardin, J. (1993). *Chardin's travelogue*. Translated by Iqbal Yaghmaei. Tehran: Tous. [In Persian]
- SHovazi, E. (2002). *History of architecture*. Translated by Latif Abolghasemi. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Soltanzadeh, H. (1985). *History of Iranian schools from ancient times to the establishment of the Dar al-Fonun*. Tehran: Agah. [In Persian]
- Stirlen, H. (2005). *Architectural art in the Safavid era: Imam square, Imam mosque, Sheikh Lotfollah mosque*. Translated by Mansour Fallahnejad. With the efforts of the Secretariat of the High Headquarters for Coordination and Supervision of Cultural and Artistic Centers of Mosques. Tehran: Rasansh. pp. 114-135. [In Persian]
- Tabatabaei, M. (2011). *Theoretical Foundations of Architecture*. Vol. 1. Tehran: Fatemi. [In Persian]

- Tahbaz, M; Jalilian, Sh & Mousavi, F. (2012). *Lessons from the climate architecture of the passages of Kashan*. *Bi-Quarterly of Iranian Architectural Studies*, 1, 59-83. [In Persian]
- Tajbakhsh, A. (2002). *A brief history of pre-Islamic Iranian civilization and culture*. Tehran, Yadvareh Book Publishing Institute. [In Persian]
- Thaskakkori, A. (Bita). *Shining stars: Biographies of a number of Imams' descendants*. Edited by Habibollah Salmani Arani. Aran and Bidgol: National Congress of Arani Researchers. [In Persian]
- Unknown. (1982). *Hodud-o-lalam men al mashregh-e eLal-maghreb*. With the help of Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Tahouri Library. [In Persian]
- Yaqubi, I. W. (1968). *Al-buldan*. Translated by Muhammad Ibrahim Ayati. Vol. 2. Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian]
- Zargari, R. (2009). *Kashan from the perspective of tourists*, Abadan: Question. [In Persian]

A Study of the Historical Background of Khwaja Tajuddin in Kashan

Reza Shajari

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Kashan, Kashan, Iran (Corresponding Author); Email: rshajari@yahoo.co.uk

Elham Arabshahi Kashi

PhD in Persian Language and Literature (Teacher of Seminary and University), Department of Persian Language and Literature, University of Kashan, Kashan, Iran; Email: e.arabshahi@yahoo.com

Abbasali Farahati

Associate Professor, Department of Quran and Hadith, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Kashan, Iran; Email: farahati@yahoo.kashanu.ac.ir

Received: 25/09/2024

Accepted: 01/01/2025

Extended Abstract

Introduction

Kashan is one of the most important cultural and historical cities in Iran with many magnificent cultural monuments and important religious buildings, some of which have now been destroyed, and no trace of them is left. The historical and cultural complex of Khwajeh Taj al-Din is one of the most important buildings in Kashan, next to the Agha Bozorg Mosque, whose initial works dated back to the Seljuq era, but its ceilings dated back to the Mongol Ilkhanid period. This complex includes a mosque, a school, a minaret, a water tank, a khaneqah, a bathhouse, a passage, a caravanserai, and a tomb, of which only two symmetrical brick domes and other small parts are left. Khwaja Tajuddin Shirvani and his two other brothers, Khwaja Emaduddin Mahmud and Khwaja Zeinuddin, were prominent figures of the Aq Qoyunlu era in the ninth century. They built important buildings such as this mausoleum and khaneqah in Kashan, which has played an important role in the education of Islamic scholars and scientists for centuries. This research has attempted to examine this complex as part of the rich cultural history of Kashan in the past, using a historical interpretive method, based on field research and studies, and referring to documents and evidences, as well as historical evidence. There is not much information about it, although it was very important not only in terms of its antiquity but also in terms of its fame and prestige in its era. The results showed that this historical complex, which is nearly seven hundred years old, has a shrine, seminary, cistern, khanqah, bathhouse, passage and has been renovated in different periods, and the architectural features of the Ilkhanid, Safavid, and Qajar eras can be seen there. Also, its poems, paintings, calligraphy, and stone inscriptions are of special historical and cultural value. In other words, this research has tried to revive a part of the ancient history of Kashan.

Introduction

With a rich cultural, historical and civilizational history of seven thousand years, Kashan has played a major role in the intellectual, cultural, economic, and political development of Iran. The magnificent historical and cultural monuments of this city such as the Sialk Hills, the Fin Garden, fire temples and historical buildings, as well as the scholars and scientists who emerged from it such as Ghiyath-ud-Din Jamshid Kashani, are evidences of this claim. The history of the Khwaja Tajuddin complex, according to the inscription installed by the Cultural Heritage Administration in front of the complex, dates back to the Seljuq and Ilkhanid (Mongol) eras. For centuries, it has been a scientific and cultural base and currently operates as a tourist complex alongside the historical and cultural complex of Mohammad Saleh Beig and the Agha Bozorg Mosque. Currently, a number of its components, including the holy tomb, bathhouse, and cistern, remain while the rest have been destroyed due to the passage of time and the occurrence of some natural disasters such as the earthquake of 1192 AH. The geographical location and the special cultural and religious atmosphere prevailing in the city have caused its people to pay special attention to the construction of religious and cultural buildings; as Kashan has been famous for building schools and carrying out cultural activities since the Seljuq era. Although this complex, dating back to the Ilkhanid period, is older than the Agha Bozorg Mosque and Madrasa, it has not been as famous as the Agha Bozorg Mosque and Madrasa, according to historical documents.

Materials and Methods

Despite the large number of foreign tourists, the historical and cultural complex of Khawjeh Taj al-Din has unfortunately not been described properly and has perhaps remained hidden from the eyes of many people of Kashan and its literature and culture. Therefore, this study examined not only the various characteristics and dimensions of this complex but also its religious, cultural, social, and historical functions of the aforementioned complex. However, given that there are few reliable written sources and documents left about the age of this complex, this study tried to determine and confirm the age of the complex by conducting field research and using oral sources and the expertise of cultural heritage experts, including Mr. Helli.

Results and Findings

The findings of the research, according to the book, *The History of Kashan*, showed that three of the noble ministers of Jahanshah, Khwaja Emad al-Din Mahmud, Khwaja Zein al-Din, and Khwaja Taj al-Din, resigned from their positions and set off on a pilgrimage. On the way, they met the late Sheikh Mansour, the late Imam of the Friday prayer of Kashan, and settled in Kashan. Emad al-Din built the Emadi Mosque; Khwaja Zein al-Din built the Minaret of Zein al-Din, and Khwaja Taj al-Din built two high domes, a minaret, and a mosque in his name at the tomb of one of the descendants of the Imam and several judges who were in the line of Abu Dhar Ghaffari. Apparently, the proximity of the tomb and its components, such as the khaneqah and the burial place of the two Imamzades (the descendants of Imams), had a significant impact on its development. Based on field research and interviews with local elders, in the late Qajar era, the building was again neglected destroyed, but with the efforts of the city's scholars and mystics, especially Mulla Mohammad Hassan Natanzi, it was restored. According to a document from 1304 AH, the guardianship of the ruined

school of Khwaja Taj al-Din requested the religious ruler of Kashan, Hajj Mulla Mohammad Hussein Natanzi Kashani (d. 1322 AH), to prevent further destruction of the monument by appointing a guardianship. The aforementioned letter states that in the past two hundred years, when there were no new schools in Kashan, this school was in operation. Its endowments were confiscated by all people and it was completely out of use. There are also two tombs on either side of the school, the first of which is related to the two Imamzadehs (the descendants of Imams) and the second is related to the Khanaqah and burial place of Haji Mulla Mohammad Hassan. These two tombs were also destroyed and ruined.

Conclusion

The findings show that Kashan, with its rich culture and history, has many magnificent monuments and buildings, which have unfortunately been destroyed due to the passage of time and natural disasters. One of these important historical buildings is the Khwajeh Taj al-Din complex next to the Agha Bozorg Mosque, whose initial works date back to the Seljuq era, but its ceilings date back to the Ilkhanid era. This complex includes a mosque, a school, a minaret, a cistern, a khanaqah, a bathhouse, a passage, a caravanserai, and a tomb, of which only two symmetrical brick domes and other small parts are left. The great families of Kashan such as Feyz, Naraqi, Natanzi were among the teachers and graduates of the Khwajeh Taj al-Din school. One of the most important features of the complex is to recognize the characteristics and architectural style of Kashan's historical buildings and the characteristics of the Seljuq and Mongol eras. However, based on the genealogy of the two Imamzadehs buried there and the text of the endowment, obtained from the Majlis Bahr al-Ansab, the original architecture of the building seems to belong to the early centuries of the Hijri; but currently, there is no trace of this type of architecture in the complex. Of course, the complex also has scientific, cultural, economic, health-therapeutic, welfare, and recreational functions. Therefore, this study tried to record complete information about this collection, so that this valuable historical and cultural heritage will be remembered to evoke the cultural richness of Kashan region.

Keywords: Agha Bozorg Mosque, endowments, history of Kashan, Khwajeh Taj al-Din collection, neighborhood, seminaries.